

Östbuletinen

Nr. 4, 2018, årgång 22

*Jubileumsnummer om 100 år sedan
självständighetsåret 1918 i Öst- och
Centraleuropa*

Sällskapet

FÖR STUDIER AV RYSSLAND CENTRAL
& ÖSTEUROPA SAMT CENTRALASIEN

Omslagsfoto:

Lettlands president Raimonds Vejonis vid Frihetsmonumentet i Riga
(<https://lv100.lv/en/news/president-raimonds-vejonis>)

Innehållsförteckning

Självständighetsåret 1918 och dess firande i Öst- och Centraleuropa <i>Ingmar Oldberg</i>	5
Hur de baltiska staterna blev självständiga 1918 <i>Anu Mai Köll</i> ...	11
Litauen 100 år – några blinda fläckar <i>Påhl Ruin</i>	15
Hur Polen åter blev självständigt 1918 <i>Peter Johnsson</i>	25
Tjeckoslovakien 100 år <i>Olof Kleberg</i>	37

Självständighetsåret 1918 och dess firande i Öst-och Centraleuropa

Ingmar Oldberg, redaktör för Östbulletinen

2018 högtidlighöll en rad europeiska länder hundraårsminnet av slutet på Första världskriget genom vapenstilleståndsavtalet med Tyskland den 11 november 1918 klockan elva. Kriget kallades länge för 'the Great War', eftersom det var det dittills värsta och mest utbredda i historien. Det beräknas direkt eller indirekt ha dödat 15-19 miljoner människor, skadat över 20 miljoner, totalt uppåt 40 miljoner. Det vållade enorm förödelse i krigszonerna (utanför Tyskland) och skapade trauman hos en hel generation. Kriget ledde till att fyra europeiska imperier föll samman, det Ryska imperiet, det Tyska riket, Österrike-Ungern och det Osmanska riket. Kriget var en väsentlig orsak till den ryska revolutionen i mars 1917 och bolsjevikkuppen i november. Striderna i Ryssland därefter fram till 1920 skördade fler offer än kriget mot Tyskland och dess allierade. Brest-Litovsk-freden den 3 mars 1918 ledde till att Tyskland ockuperade stora delar av det forna ryska imperiet, från Baltikum till Kaukasus, fram till november samma år.

Ett positivt resultat av kriget och den ryska revolutionen var dock att fem nationer i Öst- och Centraleuropa blev självständiga 1918 och kunde fira hundraårsjubileer 2018, nämligen de tre baltiska staterna, Polen och Tjeckoslovakien. Först ut var Litauen den 16 februari, sedan kom Estland den 24 februari, Tjeckoslovakien den 28 oktober redan före vapenstilleståndet, Polen på stilleståndsdagen den 11 november och sist Lettland den 18 november.

Men som Anu Mai Köll visar i sitt bidrag nedan om de baltiska staterna var självständighetsförklaringarna bara led i en process och staterna måste genomlida utdragna befrielsekrig och förhandlingar med Sovjetryssland för att få fred och internationellt erkännande. I högtidstalen vid 100-årsjubileerna uttryckte ledarna sålunda sin tacksamhet och glädje över att numera tillhöra NATO och EU, vilket markerades med flyguppvisningar och officiella gäster.

Jubileerna utformades till stora nationella manifestationer med tusentals evenemang; officiella tal, militärparader, teve- och radioprogram, utställningar, konserter, invigningar av minnesmärken, bokutgivningar, medaljutdelningar, flaggceremonier, fyrverkerier, trädplanteringar m.m. Ett syfte var att markera nationell sammanhållning och gemensam historia. Evenemangen ägde rum överallt i länderna och även landsmän utomlands firade, t.ex. exil- och

vänföreningar i Sverige. Firandet ägde inte bara rum på ländernas nationaldag utan under hela året och tiden därefter för att minnas frihetskrigen.

I **Estland** betonade premiärminister Jüri Ratas i sitt högtidstal vikten av nationell enhet och att även minoriteter som den ryska vill bidra till samhället. Staten skulle balansera sin ekonomiska tillväxt med skydd för miljön och bygga ett välfärdssamhälle efter nordisk förebild med jämlikhet mellan könen, där våld i hemmet bekämpades.

I **Lettland** beräknades 80 procent av invånarna delta i firandet, och alla uppmanades bära färgglada vantar den 18 november och skicka hälsningar till sina vänner. President Raimonds Vejonis framhöll i sitt tal vid det berömda Frihetsmonumentet i Riga betydelsen av demokrati och det lettiska språket och uttalade hopp om en stor befolkning med kärlek till fosterlandet. (Landet har problem med befolkningsminskning.)

Till festligheterna i **Litauen** inbjöd president Dalia Grybauskaitė åtta presidenter från grannländer (dock ej Ryssland), EU:s högsta representanter samt de svenska och danska kronprinsessorna och slöt bilaterala avtal med Polens president. Noga taget firade man *återställandet* av självständigheten (jubileumsprogrammet kallades 'Restored Lithuania 100') med hänvisning till att Litauen varit en stat under medeltiden, under en tid den största i Europa. 2009 firades sålunda 1000-årsminnet av att Litauen omnämndes i skrift för första gången. Därigenom framhölls Litauens storhet framför Estland och Lettland som blev egna stater först 1918 och därefter.

Beträffande **Polen**, den största och viktigaste staten i denna samling artiklar, visar Peter Johnssons bidrag att det rörde sig om ett återupprättande av en stat, som under 200 år dominerade Litauen (Lublinunionen) fram till delningarna i slutet av 1700-talet. På grund av inre maktkamp rådde det ännu på 1930-talet oenighet om när och genom vem landet förklarades självständigt, men till slut enades man om att göra dagen för vapenstilleståndet med Tyskland till nationaldag. Firandet av 100-årsminnet 2018 präglades likaledes av politiska motsättningar, inte av nationell enighet.

Som Olof Kleberg påpekar var **Tjeckoslovakien** däremot en ny stat, som genom förhandlingar sammanfogade disparata delar av Tyskland och Dubbelmonarkin Österrike-Ungern (Böhmen-Mähren-Schlesien, Slovakien och Rutenukraina). Men tack vare att staten genom avtal delades 1993 firades 100-årsjubileet 2018 på olika sätt i Tjeckien och Slovakien.

Gemensamt för dessa fem stater var att de blev ockuperade av Sovjetunionen och Tyskland under andra världskriget (Slovakien blev dock tysk lydstat) och förlorade territorium till Sovjetunionen 1944-1945 (utom Litauen). De baltiska staterna inkorporerades åter i Sovjetunionen, och övriga kom stegvis under sovjetisk kontroll från 1945 fram till 1989. 1991 respektive 1989 återvann staterna sin självständighet. Till samma kategori hör delvis **Finland**, men detta

land lyckades bevara sin självständighet hela tiden till priset av inbördeskrig och två krig med Sovjetunionen under andra världskriget. Eftersom Finland proklamerade sin självständighet redan i december 1917, lämnas det (även av utrymmeskäl) utanför denna skrift.

Övriga stater

Det var emellertid fler stater som efter ryska revolutionen och imperiernas sammanbrott förklarade sig självständiga, men som bara blev fria stater 1991. Till dessa hör **Belarus** (Vitryssland), där icke-kommunistiska partier och organisationer den 25 mars 1918 – efter Brest-Litovsk, efter det sovjetryska uttåget och före det tyska intåget – passade på att i Minsk proklamera en belarusisk folkrepublik (BNR). Man började bygga upp en statsapparat med lokala organ, skolor, kulturinstitutioner och tidningar med belarusiska som språk. Man instiftade statssymboler och tryckte pass. Staten upprättade diplomatiska förbindelser med några västländer och fick till och med delta i fredskonferensen i Versailles sommaren 1919, men den blev inte erkänd av grannstaterna (utom Ukraina) som reste territoriella anspråk. När Tyskland kollapsade och Röda armén tågade in i Minsk i januari 1919, flydde regeringen utomlands och levde kvar i exil till efter andra världskriget.

Men folkrepubliken hade dock betydelse på ett annat sätt. Den sporrade bolsjevikerna till att på julafton 1919 proklamera en belarusisk sovjetisk sovjetrepublik (BSSR), som blev en av de fyra grundarna av Sovjetunionen 1922. Inom dess trånga ramar kunde staten och den nationella kulturen utvecklas fram till den fulla självständigheten i augusti 1991. När sedan Belarus under Aljaksandr Lukasjenka förvandlades till en diktatur (vilket förhindrade inkorporering i Ryssland), började den demokratiska oppositionen fira den 25 mars som Frihetsdagen, vilket regelmässigt fördömdes och slogs ner av regimen. Men 2018 blev denna demonstrationsdag en festlighet med ca. 18 000 personer på gatorna, som för första gången tolererades av myndigheterna. Statliga media höll tyst, men sociala media kommenterade livligt årsdagen och vetenskapsakademin höll en internationell konferens om 1918.

Viktigare än Belarus var naturligtvis **Ukraina**. Först av alla efterföljarstater utom Finland utfärdade där det Centrala rådet, som under ledning av historikern Myhailo Hrusjevskij bildats efter revolutionen i Petrograd 1917, en fjärde s.k. Universal, den 25 januari 1918, som proklamerade full självständighet för Ukrainas Folkrepublik (UNR). Som Peter Johnsson visat i sin bok om Ukrainas historia accepterade Lenins Sovjetryssland inte detta. Röda armén intog snabbt Kyiv, men drevs snart ut igen av tyska trupper efter Brest-Litovsk. Under tysk ockupation bildades en ny regering under hetmanen Pavlo Skoropadskij som började bygga upp en administration och ett ukrainskt skol- och kulturväsen.

När Tyskland drog hem sina trupper efter vapenstilleståndet i november 1918, tillträdde en ny ukrainsk regering under Symon Petljura, och i Västra Ukraina,

som tillhört Österrike, bildades en egen folkrepublik (ZUNR) 13 november 1918. Trots att republikerna i januari 1919 beslutade gå samman och för en tid hade allians med Polen mot Sovjetryssland, stred de sinsemellan. Ukraina ockuperades åter av Röda armén och en sovjetrepublik upprättades i december 1919, medan största delen av östra Galizien tillföll Polen. Ukraina blev under sovjettiden den näst viktigaste sovjetrepubliken och utvecklade i än högre grad än Belarus sin nationella identitet.

När Ukraina åter blev självständigt 1991, började året 1918 och frihetskampen att firas. Det officiella 100-årsfirandet 2018 var dock relativt dämpat, vilket kunde förklaras med att statsledningen var upptagen med inre problem och kommande valkampanjer. President Petro Porosjenko betonade – med uppenbar syftning på nuvarande konflikter med Ryssland – värdet av en stark stat och försvarsmakt och av nationell enighet. Han kritiserade folkrepublikens (UNR) socialistiska natur, splittringen bland dess ledare, oförmågan att skapa en försvarsmakt och anarkistiska hetmaner (bondeledare). Som tidigare framhölls betydelsen av 1917, utan vilket det inte skulle ha blivit något 1991 enligt Porosjenko. Ett lagförslag framlades om att återställa den lagliga kontinuiteten mellan UNR och dagens Ukraina och betrakta åren fram till 1991 som en ockupation. Petljuras roll tonades ner, och mer än tidigare framhölls Skoropadskyjs fredliga, statsbyggande insatser.

I Västukraina högtidlighölls i november 2018 bildandet av ZUNR och i januari 2019 (liksom tidigare sedan 1999) minnet av dess anslutning till Ukraina. Men därmed påminner man också om striderna med Polen om Lviv, som Polen vann och därför firade men sedan förlorade igen 1945. Celebreringen av Ukrainas självständighetskamp, som ska pågå till augusti 2020, hänger alltså inte bara ihop med den nuvarande konflikten med Ryssland utan bidrar också till försämrade relationer med Polen.

Som avrundning på denna översikt kan tilläggas att Ryska revolutionen också ledde till att **Georgien, Azerbajdzjan och Armenien** i april 1918 bröt sig loss från Sovjetryssland och bildade en federation. Men denna föll sönder efter en månad och staterna blev självständiga, först under tysk kontroll. 1919 deltog Georgien i Versailleskonferensen och blev sedan medlem i Nationernas förbund. 1920-1921 invaderades de tre staterna av Sovjetryssland och blev sovjetrepubliker fram till 1991. Också dessa tre avlägsna länder firade 2018 hundraårsjubileer för sin självständighet.

Allra sist kan nämnas att Österrike-Ungerns sammanbrott inte bara möjliggjorde Polens återuppståndelse och Tjeckoslovakiens bildande utan också att **Serbien** 1918 förvandlades till Serbernas, kroaternas och slovenernas kungadöme, som 1929 bytte namn till Jugoslavien. Också denna stat ockuperades och delades mellan Tysklands allierade och lydstaten under andra världskriget. Jugoslavien återuppstod därefter som en socialistisk federation, som dock stegvis och i några

fall under blodiga krig splittrades 1991-2006. Det var inte många som firade hundraårsjubileum, möjligen några serbiska rojalister.

Denna översikt syftar till att tjäna som en inledning och komplettering till följande artiklar, utan styrning skrivna av fyra svenska experter på respektive lands historia.

Anu Mai Köll, professor emerita vid Centre for Baltic and East European Studies (CBEES) vid Södertörns universitet, skriver om de speciella omständigheterna kring att de tre små baltiska staterna lyckades bli självständiga stater genom kamp och förhandlingar efter ryska revolutionen.

Frilansjournalisten **Påhl Ruin** inriktar sig i sin personligt hållna artikel om Litauen på blinda fläckar i dess historia, nämligen sovjettiden och hur man numera behandlar den, samt judarnas öde, framför allt under andra världskriget. Genom intervjuer visar han att medvetenheten om den senare frågan nu tycks växa.

Utgående från hundraårsfirandet i Polen skildrar den i Warszawa boende journalisten och författaren **Peter Johnsson** ingående hur Polen under och efter första världskriget gick mot självständighet genom intern maktkamp och konflikter med Ryssland, Tyskland och Österrike-Ungern. Han belyser därvid också svårigheterna att sammanfoga landets tre disparata delar.

I sin artikel om Tjeckoslovakien 100 år utgår chefredaktören och frilansjournalisten **Olof Kleberg** från firandet av jubileet 2018 och Tjeckiens och Slovakiens aktuella utveckling och problem. Dessa problem spårar han sedan tillbaka i historien till Tjeckoslovariens tillkomst, utvecklingen av demokratin och federalismen, och förhållandet mellan tjecker och slovakier.

Litteratur

Abetsedarskaja, E. L. et al., *Istorija Belarusi*, Ekoperspektiva, Minsk 1997

Gerner, Kristian, *Centraleuropas historia*, Natur och kultur, Stockholm 1997

Johnsson, Peter, *Ukräina i historien*, Carlsson bokförlag, Stockholm 2015

Kasekamp, Andres, *A History of the Baltic States*, Palgrave Macmillan, Basingstoke 2010

Olszanski, Tadeusz A., *The beginning of the celebrations of the centenary of Ukraine's independence*, OSW Commentary, No, 261, 20.02, 2018, Warszawa

Rudling, Per Anders, *The Rise and Fall of Belarusian Nationalism*, University of Pittsburgh Press, Pittsburgh 2015

Hur de baltiska staterna blev självständiga 1918

Anu Mai Köll, professor emerita

När Estland, Lettland och Litauen förklarade sig självständiga framstod det som en djärv, nästan dumdrigtig, politisk handling. 1918 stred Sovjetryssland och det tyska kejsardömet mot varandra på deras territorium. Tyska trupper ockuperade Litauen och halva Lettland medan bolsjevikerna ockuperade Estland och norra halvan av Lettland. Utan någon armé, utan institutioner, utan en budget eller ens en egen skattebas, valde de nationella ledarna att stå emot de stora arméer som höll territoriet där och då, och utropa självständigheten.

På Östersjöns sydöstra kust har alltid små lokala folk haft svårigheter att avvärja attacker från större grannar. Genom historien har tyskar, danskar, polacker, svenskar och ryssar marscherat in utan minsta förvarning för att göra upp om sina interna stridigheter. Det fanns en tid då litauerna stod emot korstågen och blev Europas sista hedningar. De hade byggt ett väldigt polskt-litauiskt imperium, men detta imperium föll samman 200 år tidigare och var nästan bortglömt i västvärlden. Sedan dess har området blivit en sorts Mellanöstern i norra Europa, alltid i centrum av de aktuella motsättningarna.

Det kan ha varit desperation som fick några lokala politiska aktörer att söka något helt nytt. Deras idéer grep tillbaka på 1800-talet, då nationalismen var en praktiskt taget allomfattad idé med inspiration från romantiken. De hade varit invånare i sönderfallande imperier, som höll på att gå under i det första världskriget, och de trodde på att något helt annat måste följa på dem. Idéerna som de trodde på var inte precis lika, men de delade en tro på etnisk och språklig enhet, olika former av motstånd för förtryckta, samt demokrati. Inom området hade man tidigare hoppats på lokal autonomi inom ett demokratiskt Ryssland. Nationella ledare valdes i regionalval efter februarirevolutionen i Ryssland 1917. Men stödet för dem var inte enhälligt; det fanns många som i stället röstade för en bolsjevikisk revolution. Deras hopp om demokrati försvann i och med oktoberrevolutionen.

Litauiska ledare utropade självständighet den 16 februari 1918 i en överenskommelse med tyska representanter som behöll delar av makten. När Tyskland kollapsade i november samma år var det läge att glömma bort den överenskommelsen. Estniska ledare följde exemplet den 24 februari. När den bolsjevikiska revolutionen tog över makten i Estland gick det valda provinsparlamentet under jorden. När tyska trupper avancerade norrut var det en kommitté från parlamentet som övertalade dem att låta de sovjetiska trupperna evakuera hamnen i Tallinn innan de marscherade in, för att undvika blodsutgjutelse. I det korta mellanrummet, medan Röda armén evakuerade och den tyska armén

fortfarande var på väg, kom de estniska ledarna fram från sina gömställen, läste upp en självständighetsdeklaration inför en förmodligen häpen och road folkmassa i centrala Tallinn, och försvann spårlöst därefter. De lettiska nationella ledarna tog mer tid på sig. Deras representanter splittrades i en kommunistisk och en borgerlig grupp, och den borgerliga gruppen utropade självständighet den 18 november 1918, efter stilleståndsavtalet mellan axelmakterna och den västliga Ententen.

Frihetsmonument i Tartu. Foto: Ingmar Oldberg

Vem kunde ha trott att de skulle vinna? Det blev möjligt genom kontrarevolutionen i Ryssland, men där lurade också faror i form av 'vita' ryska tsargeneraler som betraktade Baltikum som Rysslands bakgård. När en tysk revolution verkade överhängande, ville bolsjevikerna marschera tvärs igenom de baltiska territorierna för att komma fram till Tyskland. I det ögonblicket uppfattade västmakterna att det vore bra att ha ett bålverk, eller en barriär, mot de sovjetiska trupperna och gav lite hjälp åt de aspirerande baltiska nationalisterna. Dessa måste slåss mot både bolsjeviker, tyska generaler som strövlade omkring med privatarméer och hade egna idéer om att ta makten över Baltikum, och de 'vita' styrkorna. Resultatet av deras motstånd blev till slut att deras vilja att bilda egna stater blev den bästa tillfälliga lösningen för både bolsjevikerna och några västmakter.

Men det skulle inte vara länge. I andra världskriget blev de baltiska staterna återigen uppmarschområde för stridande arméer, de blev ockuperade en, två, tre gånger och slutligen förhandlades deras självständighet bort i Jalta. Först 50 år

senare, när Sovjetunionen kollapsade, fick de en andra chans. Med hänvisning till sina självständighetsförklaringar återuppstod de baltiska staterna som arvtagare till mellankrigstidens statsbildningar.

När nationalistisk historieskrivning presenterar staten som det logiska resultatet av historien, är det bäst att se upp. Försiktighet, djärvhet och lite dumdristighet vore en mer adekvat beskrivning av hur deras självständighet kom till. Av de första 100 åren har åtminstone hälften varit sådana som de nationella ledarna hoppades år 1918. Vilken bild av Baltikum som kommer att bestå – nationerna som offer 1940-1991, eller de modiga frihetsivrarnas 1918, är inte självklart. Historien är inte slut, och ansenliga hot finns fortfarande. För ögonblicket kan i alla fall tre stolta och nationalistiska stater fira hundraårsjubileum, mot alla odds. Vilken prestation!

Artikeln har tidigare publicerats på engelska i Baltic Worlds, nr. 2-3, 2018

Litauen 100 år – några blinda fläckar

Påhl Ruin, frilansjournalist

Under fjolåret firade många europeiska nationer att det gått 100 år sedan självständigheten 1918. I de tre baltiska ländernas fall handlar det inte om 100 år av frihet, eftersom länderna var ockuperade av Sovjet under halva denna tid. Jag bodde och verkade som journalist i Litauen 2011 till 2016 och fascinerades många gånger av hur litauerna själva beskrev sin egen moderna historia. Vissa delar får betydligt mer uppmärksamhet än andra. Här ska jag beskriva två områden lite närmare: Sovjettiden och judarnas historia.

Sovjettiden

I Berlin finns ett DDR-museum. Där kan man få en bild av hur vardagslivet tedde sig i den kommunistiska enpartistaten: hur människor bodde, vad de åt, vad de gjorde på fritiden, vilka prylar de köpte. I Litauen finns ännu inget sådant museum över vardagslivet under kalla kriget. Varför? ”Vi är för oense om beskrivningen av sovjettiden”, är det vanligaste svaret.

Ungefär vart femte litauiskt hushåll uppger att de fått det ekonomiskt sämre sedan självständigheten. Bland dessa familjer finns inte sällan en nostalgisk och positiv syn på det socialistiska samhällsbygget. Men positiva beskrivningar av sovjettiden upplevs som provocerande bland människor som förlorade nära och kära under Stalins utrensningar. På 1940- och 50-talen skickades över 130 000 litauer till lägren i Sibirien.

Den som söker sig till muséer som ska beskriva ockupationstiden får lära sig viktiga saker om just förföljelser, tortyr och motståndskamp - men försvinnande lite om hur folk hade det på jobbet och vad de gjorde på fritiden. Det är helt enkelt väldigt svårt att sammanfatta Sovjettiden på ett heltäckande sätt utan att väcka anstöt hos många människor.

Under mina år i Litauen märkte jag ett växande intresse av att bredda och fördjupa bilden. Jag träffade en rad forskare och journalister som ville berätta mer. En av dem är historikern Violeta Davoliūtė som i sin bok *The making and breaking of Soviet Lithuania* driver en huvudtes: utvecklandet av en nationell litauisk identitet, som började vid självständigheten 1918, upphörde inte under sovjettiden. Visst, allt tal om litauisk självständighet var strängt förbjudet – men det var tillåtet att uppmärksamma den litauiska kulturen, språket och historien. Ryssarna såg det bland annat som en markering mot Polen som hade ockuperat Vilnius-området under mellankrigstiden. Devisen var: nationalistiskt i innehållet, men sovjetiskt i formen.

Denna tillåtande hållning från Moskva utnyttjade kommunistpartiets ledning i Litauen. Partiet leddes av en litauer medan nummer två alltid var ryss. Litauern Antanas Sniečkus styrde republiken från krigsslutet ända fram till 1974, det längsta maktinnehavet av alla kommunistledare i Sovjets historia. Han var en fullkomligt hänsynslös människa som organiserade deportationer till Sibirien. Ja, han lät även deportera delar av sin familj, hans egen bror dukade under i lägren. Men Sniečkus var också en hängiven litauisk nationalist, som tänjde på gränserna för vad Moskva kunde acceptera.

Slottet i Trakai, en halvtimme från Vilnius, är ett bra exempel. Det byggdes på 1300-talet och symboliserar Litauens medeltida storhetstid då riket sträckte sig från Östersjön till Svarta havet. Slottet hade tillåtits förfalla och 1962 beslutade Sniečkus om en omfattande renovering. Sovjetledaren Chrusjtjov uppges ha varit kritisk, slottet var ju trots allt en symbol för ett fritt och starkt Litauen – men han gav med sig.

Sniečkus långa och lojala gärning i kommunistpartiet, som inleddes redan under mellankrigstiden, gav honom auktoritet i Moskva. Det gjorde att han kunde driva en nationalistisk agenda, mer nationalistisk än i kanske någon annan sovjetrepublik: litauererna fick stort inflytande över den egna republikens ekonomiska politik och Sniečkus lyckades placera litauer på nästan alla centrala poster.

Mer än 25 år efter frigörelsen finns fortfarande bara en – en enda - biografi om Sniečkus. Helt absurt, förstås, med tanke på hans avgörande betydelse för Litauens moderna historia. Men också ganska naturligt. Böcker om honom kan inte bara handla om deportationerna, arresteringarna, tortyren och avrättningarna. Böcker om honom måste också nyansera bilden av Litauens utveckling under Sovjettiden, måste beskriva att allt inte bara var nattsvart.

Davoliūtė irriterar sig över den bild som fortfarande finns av Sovjettiden som en mörk parentes som helst ska glömmas bort. Hon vänder sig mot den tankefigur som säger att landet vid självständigheten 1991 fortsatte på den resa som påbörjats 1918-1940, att tiden däremellan bara var en brutal inbromsning. I sin bok fokuserar hon på de intellektuellas roll, i synnerhet under den dynamiska tiden från Stalins död 1953 till Sovjetunionens tilltagande stagnation och inåtvändhet på 1970-talet.

Under Stalin var förtrycket hårt i alla sovjetrepubliker, Litauen inbegripet, med omfattande censur. Men under det påföljande tövädret skedde en modernisering och en kulturell renässans i den litauiska sovjetrepubliken som gav återverkningar över hela Sovjetimperiet. Den litauiska intelligentian hade förvisso åderlåtits å det kraftigaste under 1930- och 40-talen, inte minst till följd av förföljelserna och morderna på över 200 000 judar. Vidare hade tiotusentals intellektuella deporterats. Men Davoliūtė lyfter fram de poeter och författare

som trots allt kom fram på 1950-talet, skribenter som relativt fritt kunde utveckla sina litterära talanger inom ramen för systemet.

Som källor använder författaren memoarer, dagböcker, brev, tal och artiklar. Men hon hann också intervju flera av dessa åldrande män, och har själv över-satt en del av deras dikter till engelska för första gången. Poeten Algimantas Baltakis, 85 i år, tillhörde en av de viktigaste intellektuella cirklarna i landet. Han berättar hur de bestämde sig, efter krossandet av Ungernrevolten 1956, att verka inom systemet istället för att försöka utmana det. "Vi måste göra partiet litauiskt". Självtilllevde han att han kunde förverkliga sig, trots alla begränsningar: "Vi kände att vi befann oss mitt i Europa, att detta var vår tid". Hans ord sammanfattar något som författaren vill komma åt: under sovjettiden fanns inte bara offer, förövare och martyrer - där fanns också människor som kunde utveckla sina talanger och som var stolta över resultaten.

Det var en tid av kraftig urbanisering, tiotusentals familjer fick lämna sina gårdar och flytta till städerna. Här såddes ett frö till det motstånd som senare skulle växa sig övermäktigt stort för ledarna i Moskva. Men på 1950- och 60-talen ledde urbaniseringen också till att litauerna – för första gången någonsin – fick en modern stadskultur att tala om. Litauerna hade i århundraden varit i minoritet i sina egna städer som istället befolkades av främst judar och polacker. Vilnius var förvisso polskt under mellankrigstiden, men det är ändå slående att en folkräkning 1931 visade att blott en procent av stadens befolkning var litauer.

Urbaniseringen ledde inte bara till uppkomsten av god litteratur – flera framstående litauiska arkitekter och konstnärer kunde också förverkliga sina projekt i de växande städerna. 1950- och 60-talen var hela Sovjets storhetstid med Gagarin i rymden och tekniska framsteg på land. De baltiska sovjetrepublikerna, i synnerhet Litauen, var juvelerna i kronan. Hit reste folk från hela imperiet, 'the Soviet West', för att semestra på stränderna och köpa senaste modet i butikerna.

Den litauiska litteraturen nådde framgångar även utanför Sovjet. Ett slags kröning av dessa framgångar var det famösa besöket i Litauen av de intellektuella superstjärnorna Jean-Paul Sartre och Simone de Beauvoir 1965. Fotot av Sartre vandrande framåtlutad på Kuriska näsets sanddyner har blivit smått ikoniskt. När den kanske mest uppburna av de litauiska författarna, Justinas Marcinkevičius, gjorde ett svarsbesök i Paris 1967 skedde något som kom att påverka hela utvecklingen för intelligentian i Litauen. Marcinkevičius frågade Sartre om denne kunde stödja hans ansträngningar att få fler litauiska verk översatta – varpå idolen undrade varför han inte kunde skriva på ryska istället. Ridå.

Insikten slog ner som en blix, berättade han i en intervju 30 år senare: "Ingen bryr sig om vårt lilla Litauen, lika bra att stanna här och likt Voltaire odla vår egen trädgård". Han vände den urbana modernismen ryggen, och tillbringade de

kommande åren med att skriva en trilogi över Litauens ärorika medeltida historia – en trilogi som blev omåttligt populär under ett 1970-tal när regimen i Moskva på nytt började bli mer repressiv. Det var också en tid när protesterna mot urbaniseringen ökade, när människor sökte sig tillbaka till sina lantliga rötter inte bara i Litauen utan också i Ryssland och hela Sovjetunionen. Begreppet ”vi är alla deporterade”, i meningen utkastade från våra kära hem på landet, slog nu rot – och blev en del av det sena 1980-talets protester under ledning av självständighetsrörelsen *Sajūdis*.

När hundratusentals litauer sjöng ut sina protester mot Sovjetstaten citerade de stycken ur Marcinkevičius medeltida trilogi. Och själv blev han en av de ledande krafterna i *Sajūdis* liksom många av de andra intellektuella som verkat inom systemet, som fått författarbidrag från staten, som rest utomlands på dess bekostnad. De hade lyckats med sitt uppsåt: att göra partiet litauiskt, och nu ville partiet lämna Sovjetunionen. Bara genom att kunna denna historia kan man förstå varför litauerne valde den sista kommunistledaren Brazauskas - inte frihetshjälten Landsbergis - till landets president 1993. Och varför dagens president Dalia Grybauskaitė har en bakgrund i kommunistpartiet.

Litauerne var trots allt sakta på väg mot en djupare förståelse av den sovjetiska tiden – när Putin slog till och annekterade Krim 2014 och inledde en mer aggressiv utrikespolitik. Rysslands propagandamaskineri har gjort det svårare än någonsin att teckna en mångfacetterad bild av ockupationsåren. Ett bra exempel är mottagandet av filmen *Den osynliga fronten*, en film som drog fulla hus på biograferna för några år sedan. Den beskriver de litauiska partisanernas heroiska kamp mot den sovjetiska övermakten, en kamp som pågick i de litauiska skogarna från 1944 och ända fram till 1953.

Filmen är ytterligare ett tecken på att beskrivningen av den egna historien är på väg att få fler nyanser. Tidigare beskrivningar har, sedan självständigheten, bara fokuserat på gerillakrigarnas hjältemod. Det är huvudtemat även denna gång, men filmen beskriver också civilbefolkningens umbäranden under striderna. Och filmen berör det känsliga temat att partisanerna, eller skogsbröderna som de också kallades, även mördade oskyldiga landsmän.

Men redan beslutet att inte ge en alltigenom positiv bild av partisanerna väckte reaktioner bland vissa konservativa och nationalistiskt sinnade politiker och debattörer. De menar att Litauen måste värna sin egen patriotiskt färgade berättelse om vad som hände – och inte bjuda ryssarna på några köttben att hugga tänderna i. Den ryska berättelsen har hela tiden handlat om att partisanerna var banditer och fascister hela bunten.

Ett annat exempel på de växande svårigheterna att hantera den egna historien är de fyra bronsskulpturer som tidigare prydde den gröna bron över floden Neris i centrala Vilnius. Dessa socialrealistiska och kulturmärkta skulpturer är från

1950-talet och föreställer arbetare, bönder, studenter – och soldater. På soldatens fana syns hammaren och skäran, förhatliga symboler för flertalet litauer.

Diskussioner om skulpturernas existens hade varit intensiva tidigare, men aldrig så intensiva som efter 2014. Anhängarna å sin sida ville att statyerna skulle stå kvar för att visa att Litauen inte bara vill glömma och gömma undan det som varit. Att sovjettiden också är en del av landets historia, hur hemsk den än var. Och att skulpturerna faktiskt tillhör det gemensamma kulturarvet. Motståndarna å sin sida ville riva ner dessa symboler för en förtryckande ockupationsmakt. Skulpturernas blotta existens gör att människor som led under ockupationsåren blir påmind om denna mörka tid, en tid som nu också återkom i tankarna när Kremles ledning talade om hur snabbt man skulle kunna inta de baltiska huvudstäderna. Dessa debattörer menade att man aldrig skulle acceptera nazistsymboler i det offentliga rummet – så varför acceptera hammaren och skäran? Den upphettade diskussionen följdes naturligtvis nära av den ryska propagandaapparaten som gav anhängarna av skulpturerna sitt stöd – vilket gjorde att motståndarna till skulpturerna ansåg att anhängarna gick Moskvas ärenden.

Motståndarna till statyerna vann till sist, en kväll i juli 2015 monterade man ner statyerna. Det motiverades med att de behövde renoveras, och det var nog sant, men det var definitivt inte huvudorsaken till att de togs bort. Året därpå förlorade de sin k-märkning, men den ansvariga kulturinstitutionen hoppades att de efter renoveringen skulle placeras på ett relevant museum. En av historikerna jag talade med då sade med en djup suck: ”Det är väldigt svårt att föra en intellektuell diskussion om vår historia i det nuvarande politiska klimatet”.

Den som känner att sovjettiden förde med sig positiva saker för den egna personliga utvecklingen tenderar att ligga lågt med den saken. Ett samtal vid ett middagsbord för några år sedan illustrerar detta på ett väldigt tydligt sätt. Min bordsgranne, en man i 60-årsåldern, hade just vunnit ett pris efter att hans framgångsrika laserföretag expanderat till nya marknader i Asien. Tack vare självständigheten och införandet av marknadsekonomi kunde han starta företaget på 90-talet, tjäna pengar och skapa många nya arbetstillfällen.

Men kunskaperna i laserteknik fick han på Vilnius universitet på 70-talet, då ledarna i Moskva hade beslutat att satsa stora summor på just den forskningen i just den staden i Sovjet. Han och hans forskarkollegor var så framstående att de blev inbjudna till den ena internationella konferensen efter den andra, bland annat i Sverige och Tyskland. Det är knappast troligt att ett självständigt Litauen på 1960-talet skulle ha klarat av att finansiera avancerad forskning på den nivån. Mot slutet av middagen tittade han mig i ögonen och sade med sänkt röst: ”Allt var inte dåligt under Sovjettiden”.

Judarnas historia i Litauen

En av Litauens ledande politiker på 2000-talet – den förre premiärministern Andrius Kubilius – har berättat för mig att han 1991 inte ens kände till att Vilnius haft en rik judisk kultur i 600 år. Eller att den nuvarande huvudstaden hade bestått av 40 procent judar när kriget bröt ut. Eller att 95 procent av landets 220 000 judar dödades under Förintelsen. Eller att dödandet till stor del sköttes av litauererna själva.

Den förre premiärministern var inte ensam om denna okunskap. Så okunniga var flertalet litauer efter den långa sovjetiska ockupationen då makthavarna gärna talade om nazisternas brott – men sade väldigt lite om de judiska offren. I ett skogsparti en mil väster om Vilnius, i Paneriai ("Ponar" på jiddisch, "Ponari" på polska), sköts mellan 70 000 och 100 000 människor varav flertalet var judar. Monumentet där i skogen säger mycket om hur dessa brott beskrevs på Sovjettiden: här vilar "offren för fascismens terror".

På denna minnessten i en av avrättningsgroparna står det: "Här brände hitlerockupanterna de uppgrävda kropparna". Foto: Ingmar Oldberg

Detta monument från 1950-talet fick på 1990-talet sällskap av ett nytt monument som underströk offrens identitet – men i övrigt har inte mycket gjorts för att uppmärksamma den näst största avrättningsplatsen i den här delen av Europa efter Babij Jar i Ukraina. Det lilla museet ser i stort sett likadant ut som när det byggdes 1985.

2016 bestämde jag mig för att testa hur en tillfällig besökare utan bil – nyfiken på Paneriai – blir bemött i Vilnius. På turistbyrån fick jag höra att det inte finns några broschyrer om avrättningsplatsen eller hur man tar sig dit. Till sist

lyckades kvinnan bakom disken trycka ut några sidor med otillräcklig information från nätet. Det visade sig att museet inte går att besöka spontant under vinterhalvåret, man måste ringa först så att de kan komma och öppna. Några dagar senare tog jag tåget till Paneriai med en av Litauens främsta experter på landets judiska historia och Förintelsen, Ruta Puisyte, vicedirektör för Jiddisch-institutet vid Vilnius universitet. På 1990-talet skrev hon en avhandling där hon inte bara namngav de judiska offren i sin fars hemstad Jurbarkas, hon namngav också ett 30-tal litauiska förövare. Det väckte enorma reaktioner.

”Hur kan du anklaga våra partisaner för att mörda judar” sade en historieprofessor till henne. ”Det är så oerhört svårt för litauer att inse att våra landsmän på den tiden inte bara var offer och frihetskämpande hjältar, vissa begick också kriminella handlingar”, sade Ruta Puisyte medan tåget lämnade Vilnius centralstation.

Där vi klev av fanns inga skyltar till Paneriai, vi tvingades fråga en dam om vägen. Det var uppenbart att ytterst få människor försöker ta sig dit med allmänna kommunikationer. Vid entrén leder välsovade asfaltgångar ned till muséet, hela platsen renoverades 1985 och är väl underhållen. På 80-talet iordningställdes fem gropar vid vars kanter offren radades upp och sköts ihjäl.

”Men renoveringen är problematisk”, sade guiden Mantas Sikšnianas som öppnade museet åt oss. En av groparna fanns aldrig i verkligheten och ytterligare 3-4 gropar lät man växa igen. Även den ravin i vilken offren tvingades vandra mot döden är övervuxen”.

Inne på museet fick vi höra att dödandet började redan i juli 1941, blott ett par veckor efter den tyska invasionen, och att massbränning av kropparna inleddes 1943. Jag antecknade medan mina fingrar stelnade kring pennan i den minusgradiga temperaturen inne på museet. Man har inte råd att värma upp lokalerna för tillfälliga besökare.

”Det är mest utlänningar som kommer hit, från till exempel Israel och Polen. En del litauiska skolklasser också, men inte många”. Ruta Puisyte blev upprörd när hon hörde det: ”De fokuserar för mycket på utländska turister. Gör ett museum för mig! För oss! Det är vår historia, vi måste lära oss mer om den”.

Samma budskap hörde jag från många litauer, företrädesvis unga, under mina år i Litauen. En av dem är Milda Jakulyte-Vasil. Hon var 12 år när Sovjet föll samman, när det blev möjligt att lyfta på locket till allt som hållits hemligt. I sju år gick hon i skolan i det fria Litauen – utan att någon berättade för henne att tusentals judar hade dödats över hela landet. Inte ens under hennes universitetsstudier i historia togs ämnet upp. Det var först när hon började jobba på det statliga judiska muséet som allt uppdagades för henne.

”Jag fick bland annat reda på att över 2 000 judar mördats i min hemstad Kėdainiai nära Kaunas. Jag berättade det för min mamma. Hon sa att hon inget visste”.

Milda Jakulyte-Vasil bestämde sig för att kartlägga och besöka samtliga avrättningsplatser. Det var känt att det handlade om ett par hundra, hon kunde fastslå att det finns 227 stycken som hon 2012 presenterade i sin *Lithuanian Holocaust Atlas*. En del av platserna var helt okända, vissa har nu rustats upp med nya minnesstenar tack var hennes arbete.

Men hon inte fick inte mycket stöd från sina närmaste. ”Mina vänner tyckte att jag var konstig, min familj förstod inte varför jag gjorde det. Och min svåger anklagade mig ’för att stå på judarnas sida’”.

Den känsliga frågan om litauers inblandning i mördandet ledde till en infekterad debatt redan på 1990-talet då omvärlden krävde att litauerna måste göra upp med sin historia – samtidigt som många litauer kände att omvärlden inte tillräckligt uppmärksammade deras eget lidande under kommunismen. Det är förstås både poänglöst och destruktivt att fortsätta denna martyrskapens tvekamp. Därtill är det direkt felaktigt att tala om ett tudelat lidande, eftersom Stalin också sände tusentals judar till Sibirien.

Debatten har blivit mindre intensiv, bland annat för att den litauiska staten har tagit flera berömvärda steg för att både uppmärksamma Förintelsen och för att sprida kunskaperna den judiska kulturen i Litauen. På turistbyrån har de sedan 2010 en broschyr om ”Jewish Vilnius” och några år senare kom skriften ”Let’s explore Jewish history and heritage in Lithuania”. Staten har anslagit pengar till forskning på området, vilket bland annat resulterade i just Förintelse-atlasen. Vidare har man nått en överenskommelse om ersättning för egendom som judiska organisationer förlorade under kriget och man har börjat använda EU-medel för att rusta upp synagogor. Och i skolorna har fler lärare utbildats i förintelsens historia.

”Det går åt rätt håll”, sade Milda Jakulyte-Vasil när jag kontaktade henne på nytt för några år sedan. ”Men det går långsamt. Min atlas har inte fått den spridning som jag hade hoppats, bara en handfull kommuner och skolor har hört av sig. Och du är fortfarande en av få journalister som velat intervju mig”.

Drivkraften att lära sig mer om den judiska historien finns emellertid där. Milda har varit med och startat en rörelse som spritt sig till allt fler städer i landet: att varje år på kvällen före Litauens nationella minnesdag för Förintelsen den 23 september ha offentliga uppläsningar av namnen på de tusentals offren.

I den lilla staden Jonava var radiojournalisten Giedrė Čiužaitė initiativtagare till ceremonin: ”Som 13-åring blev jag enormt gripen av Anne Franks dagbok, men det var först i vuxen ålder som jag fick reda på att judar gömt sig undan nazisterna i min hemstad också. Barn som växer upp i Jonava idag ska inte behöva

leva i samma okunnighet. Hon berättade att det blev en fin ceremoni med ett 40-tal i publiken.

”En pensionerad historielärare ansåg att vi hade fel på antalet dödade judar, att det bara var 300 som vårt lokala museum också säger. Men det var 2 108 människor som mördades, det vet vi idag tack vare Mildas och andra forskares insatser. Vi läste upp namnen på drygt tusen personer, jag vet inte om vi någonsin får fram namnen på de återstående”.

Artisten och författaren Arkadijus Vinokuras – en av cirka 3 500 judar i Litauen idag - förlorade sin farfars familj när Kaunas getto likviderades. Hans far skickades till både Mathausen och Buchenwald men överlevde och återvände till Litauen. ”Pappa ville aldrig berätta något om krigsåren, förutom då han var berusad. Då talade han om hur ”litauerna dödade min familj”.

Det har klarlagts att pogromer mot judar i Litauen inleddes redan på 1930-talet och judar hade börjat dödas redan före tyskarnas ankomst. Den främsta förklaringen till detta besinningslösa våld var den framgångsrika nazistiska propagandan som likställde judar med kommunister. Många litauer tyckte att det var berättigat att döda judar eftersom man ansåg att judarna låg bakom den sovjetiska terrorn.

Men bilden är inte svart-vit. Många litauer – ovanligt många i relation till andra europeiska länder - riskerade också sina liv för att rädda judar. Över 800 litauer har fått israeliska Yad Vashem-medaljer för sina insatser. Forskning har visat att cirka 3000 litauer skyddade judar på ett eller annat sätt.

Arkadijus Vinokuras växte upp i det sovjetiska Litauen där judarnas öde var en icke-fråga. Han satte sig upp mot diktaturen, fängslades och tvingades till sist utvandra till Israel där han träffade en svenska som ledde till ett liv i Sverige i ett par decennier. 2002 återvände han till Litauen. Och slogs av en rätt utbredd antisemitism.

”Antisemitiska artiklar som aldrig skulle tryckas i Sverige förekom här. Och när jag själv började publicera mig utsattes jag för antisemitiska påhopp i kommentarsspaltarna. Men det har blivit bättre med åren. Sakta börjar samhället se på oss judar och vår historia på ett annorlunda sätt, sakta är vi på väg att inkluderas”.

Att det går långsamt exemplifierade han med en bok om staden Utena som kom för några år sedan. Före kriget var mer än halva befolkningen judisk, judar hade präglat staden i hundratals år – ändå ägnas bara tre meningar åt judarna i en bok på 370 sidor. ”Och inte ett ord om stadens egen nobelpristagare Bernard Lown! Han föddes i Utena och utvandrade till USA som 13-åring på 1930 talet. 1985 fick han fredspriset”.

Även på den här punkten är ett nytt synsätt på väg. Någon räknade ut att inte mindre än 26 litvaker – judar med rötter i det litauiska storfurstendömet - har fått

Nobelpris. Men ingen har fått det som litauisk medborgare. När litvaken Michael Levitt, född i litauiska Plunge, fick priset i kemi 2013 gratulerades han av Litauens utrikesminister som titulerade honom ”landsman”.

Ett ytterligare tecken på nytänkande är planerna att till sist göra något åt den valhanta hanteringen av Paneriai, där det iskalla muséet vintertid hukar i bortglömdhet under de höga tallarna. En arkitekttävling har utsett två vinnande kontor som ska förfina sina skisser efter att upphittade flygfoton från tyska Luftwaffe gett ny kunskap om var avrättningsgroparna exakt var belägna.

Ruta Puisyte på Jiddisch-institutet deltog som nyfiken besökare då arkitektförslagen presenterades. Den kommentar hon fick av en av kulturministeriets tjänstemän säger mycket om den väg som fortfarande återstår i Litauens vandring mot att integrera judarnas historia i den egna historien:

”Han kom fram till mig, lade en hand på min axel och försäkrade: ”det här kommer att bli en värdig minnesplats för er judar”. Fortfarande detta feltänk! Judarnas utplåning i Litauen är inte bara en gränslös förlust för judar, det är lika stor förlust för oss alla.

En tidigare version av denna artikel har tidigare publicerats på engelska i Baltic Worlds, nr. 2-3, 2018.

Hur Polen åter blev självständigt 1918

Peter Johnsson, journalist och författare

Den 11 november 2018 firade Polen hundraårsminnet av landets återvunna självständighet efter första världskriget. Det var ett firande som med det höger-radikala partiet PiS vid makten genomfördes i en anda liknande den som rådde i landet för hundra år sedan när självständigheten utropades: en anda av djup politisk oenighet.

Något gemensamt firande kunde landets regeringsparti och Polens oppositionspartier ej enas kring. Regeringen och landets president valde istället att i huvudstaden genomföra en gemensam marsch med den extrema nationalistiska rörelsen i Polen. Vänstern samlades på plats Na Rozdrożu för att avtäckta ett monument över Polens första regeringschef, socialisten Ignacy Daszyński.

Den enda gemensamma handlingen den dagen var när de största oppositionspartiernas ledare, tillsammans med presidenten och företrädare för regeringen, deltog i den obligatoriska ceremonin och kransnedläggningen vid den okända soldatens grav på Pilsudski-platsen i Warszawa. Också det Europeiska rådets ordförande Donald Tusk fanns där, även han med en krans. Som en av den polska regering utpekad fiende till dagens Polen blev denne politiker dock hänvisad till en något undanskymd plats i leden framför den okända soldatens grav.

Istället för att bli till en manifestation kring ett enat och framgångsrikt Polen i dagens Europa, förvandlades så den 11 november 2018 till en dag då historiens av träta fyllda skuggor åter trädde fram; måhända för att påminna om att åren 1918 och 1919 ej heller hade dansat någon gemensam dans på självständighetens politiska scen.

Före 1914

När det första världskriget bröt ut i augusti 1914 fanns Polen inte på Europas karta. De tre europeiska stormakterna Ryssland, Preussen och Österrike-Ungern, hade under andra hälften av 1700-talet delat upp landet emellan sig. Efter Napoleons framfart österut skapades dock vid Wienkongressen 1815 inom en del av de av Ryssland erövrade polska områden med Warszawa som centrum, en vasallstat som formellt var en konstitutionell monarki under tsarens vingar. Det officiella namnet var därför Kungariket Polen. Kung över Polen var tsarens guvernör. Allmänt kallades området för Kongresspolen. Den delvisa autonomi, med egen sejm, som området haft från början inskränktes nästan helt efter det

polska upproret 1831. Dess existens skulle likväl komma att spela en viss roll i den händelseutveckling som ledde fram till att Polens självständighet återupprättades i november 1918. När Tyskland och Österrike-Ungern intagit detta område lovade de två kejsarna 1915 att återupprätta ett polskt kungadöme, låt vara under deras beskydd. Nedan använder jag namnet Kongresspolen för den tid området tillhörde Ryssland och namnet Kungariket från och med att Tyskland och Österrike-Ungern tog över makten.

Första världskriget i Polen

De tre makter som i slutet av 1700-talet delat upp all polsk mark sinsemellan ställdes i kriget mot varandra: på ena sidan Ryssland, tillsammans med Frankrike och England, på den andra sidan Tyskland och Österrike-Ungern. Tyskland uppmanade i sitt upprop "sina" polacker att inte glömma med vilka blodiga medel den ryske tsaren slagit ned de återkommande polska upproren mot den ryska övermakten. Ryssland erinrade i sin appell, utfärdad av imperiets högste befälhavare, storhertigen Nikolaj Nikolajevitj Romanov, både om slaget vid Grunwald 1410 mot de tyska korsriddarna och om den "förtysknings politik" som det Tyska riket under år fört i sin del av det delade Polen. Ryssland utlovade dessutom att efter kriget återupprätta Kungariket Polen med vidgad autonomi och att till detta ansluta erövrade mark, dvs. de polska områden som Tyskland och Österrike-Ungern lagt under sig. Österrike-Ungern slutligen hänvisade i sin mobiliseringsorder till att deras land var det mest liberala av de tre makter som delat upp Polen emellan sig. Erövrade områden skulle också här införlivas och ges en autonom status inom det österrikiska-ungerska riket.

Minst en och en halv miljon polska soldater ställdes så emot varandra i skyttegravarna. Bara i den ryska hären stred över en miljon polacker. 400000 polska soldater, iklädda uniformer tillhörande tre skilda länder., beräknas ha fått sätta livet till under kriget.

Skulle kriget skapa historiska förutsättningar för att landets självständighet skulle kunna återupprättas? Och hur skulle det i så fall ske? Denna fråga hade bland polska politiker ställts på dagordningen redan före krigets utbrott. De svar polska politiker gav var dock ej självklara och långt ifrån enhälliga. Polen existerade visserligen inte som en självständig stat men polska politiska partier kunde likväl delta i de tre ockupationsmakternas parlamentariska församlingar. Mest liberalt var i detta hänseende Österrike-Ungern, där polska politiker till och med kunde ingå i regeringen. I Tyska riket fanns mellan 15 och 20 polska politiker representerade i Riksdagen och än fler i den preussiska lantdagen. I Ryssland erhöll polska politiker platser i den дума som upprättades efter revolutionen 1905. Det var således när kriget inleddes inte bara de polska soldaterna som befann sig på skilda sidor; utan också Polens elit; dess politiker. Var och en av ledarna i det "icke existerande Polens" tre delar förde sin politik.

Roman Dmowskis politik

Roman Dmowski, ledaren för det polska partiet Nationaldemokraterna, som blivit vald till den ryska duman 1907 och som i sin text *Tyskland, Ryssland och den polska frågan* 1908 slagit fast ”att om den polska nationen hotas att förlora sin identitet så ej på grund av Ryssland utan Tyskland”, tvekade ej 1914 vilken sida i kriget som borde stödjas. I ett tacktelegram till Nikolaj Nikolajevitj, undertecknat av Dmowski och ytterligare 61 Rysslandstrogna polska politiker hette det att ”det faktum att de polska sönernas blod nu skall utgjutas tillsammans med de ryska sönernas blod i kampen mot den gemensamma fienden kommer att utgöra den främsta garantin för ett nytt liv i fred och vänskap våra två slaviska nationer emellan”.

Dmowski, en av de främsta politikerna i det nya Polen som uppstod efter kriget, får betecknas som den polska nationalistiska högerns ideologiska fader, och hyllas som sådan också av dagens nationalisterna i Polen. Han var en uttalad antisemit och förespråkade efter kriget också en lika uttalad anti-ukrainsk politik. Det Polen han eftersträvade skulle vara polskt, inte mångnationellt.

https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Dmowski_portret_1938.jpg

Två månader efter krigets utbrott bildade Dmowski Polens Nationella Kommitté (på polska förkortat KNP) med säte i Warszawa men med anspråk på att representera samtliga polska områden. Krigets första år tillbringade han lika mycket i Rysslands huvudstad som i de polska områdena. Krigets utveckling och händelserna inom det ryska imperiet skulle dock successivt tvinga honom bort från den uttalade Rysslandsvänliga politiken. När Tyskland i augusti 1915 intagit Warszawa förflyttade sig Dmowski först till Petrograd och senare till västra

Europa. London och Paris blev därefter de städer från vilken han drev sin politik.

När kriget utbröt var det få politiker i väst som brydde sig om Polens framtid. För England och Frankrike var den polska frågan helt en intern rysk angelägenhet. Ryssland var ju deras bundsförvant i kriget mot Tyskland. Krigets utveckling medförde dock att den ”polska frågan” snart kom att ställas på den internationella dagordningen. De stridande makterna började till och med tävla med varandra om att lägga fram olika förslag om Polens framtid, detta för att vinna stöd hos den polska befolkningen för sitt krig.

Rysslands svar på förlusten av Kongresspolen under striderna hösten 1915 var nya och fördjupade löften till polackerna om en framtida vidgad autonomi under tsarens beskydd. Tyskland svarade i sin tur med konkreta liberaliserande åtgärder i de från Ryssland erövrade områdena: det polska universitetet liksom den tekniska högskolan i Warszawa återupprättades. Ytterligare ett år senare, den 5 november 1916, tillkännagav Tyskland och Österrike-Ungern att man nu påbörjade upprättandet av polsk konstitutionell monarki inom gränserna för det f.d. Kongresspolen: ett polskt kungarike skulle åter skapas. Till generalguvernör i detta ”nya rike” utsågs chefen för de tyska ockupationstrupperna, general Hans Hartvig von Beseler. I januari 1917 utsågs därefter ett s.k. Regentskap (Rada Regencyjna) som skulle utgöra en symbolisk högsta statsmakt tills dess att en ny monark valts. Regentskapet bestod av tre polska personer. Självfallet var de underordnade generalguvernören. I april 1918 arrangerades val till ett slags quasiparlament, benämnt Statsrådet. Embryot till en polsk förvaltning i dessa områden skapades under tyskt herravälde. Tysklands politik var underordnad kriget. Syftet med de politiska stegen var att kunna rekrytera nya polska soldater. Utan en allierad polsk armé mot Ryssland fanns få chanser att vinna kriget.

I väst började tongångarna förändras. I sitt tal till senaten den 22 januari 1917 förklarade Woodrow Wilson att ett självständigt Polen måste återskapas efter kriget. I Öst påskyndade i sin tur de ryska revolutionerna ytterligare frågan om Polens framtida självständighet. Genom Februarirevolutionen störtades tsaren. Petrograds Arbetar-och soldatråd antog en resolution som stödde ett upprättande av ett fullkomligt oberoende och självständigt Polen. Den nya ryska regeringen var mer återhållsam i sina formuleringar, banden med mellan Ryssland skulle finnas kvar, inte minst de militära.

Såväl Ryssland som dess allierade i väst förstod nu emellertid att Polen måste återuppstå som en självständig statsbildning. Frankrikes regering gav, väl att märka, efter att först ha konsulterat frågan med regeringen i Petrograd, Dmowski tillstånd att börja organisera en polsk armé från fransk mark.

Februarirevolutionen i Ryssland följdes av Oktoberrevolutionen, dvs. bolsjevikernas statskupp. Därmed hade utvecklingen i Ryssland tagit en ny vändning och en lösning av den ”polska frågan” under ryskt beskydd var nu definitivt

begravd för ententens länder liksom för Dmowski. Han satte istället hela sitt hopp till stödet från England och Frankrike.

Józef Piłsudski

Dmowski var emellertid bara en av de polska ledare, som ända sedan krigets första dagar, tagit på sig rollen att försöka leda sitt land till självständighet. Hans främste rival var Józef Piłsudski. Denne politiker var född och uppvuxen i de polsk-litauiska områdena av riket. Han deltog som ung i olika organisationer som bekämpade det ryska självhärskardömet. För sina aktiviteter blev han sänd fem år i exil till Sibirien. Efter sin återkomst blev han medlem av det polska socialistpartiet PPS inom vilket han utvecklades i revolutionär riktning. Till skillnad från Dmowski var Piłsudski således en uttalad motståndare till Ryssland. Han ansåg dessutom att Polens självständighet enbart kunde återupprättas med vapen i hand, och huvudfienden var det ryska tsardömet.

Vid krigets utbrott var det därför inte Kongresspolen utan de polska områden som Österrike-Ungern tillskansat sig som blev Piłsudskis utgångspunkt. Han hade redan år 1906 fått Österrikes tillåtelse att sätta upp en militär frikår med syfte att bedriva väpnade aktioner mot Ryssland. Vid krigets utbrott hade Piłsudski 12000 beväpnade män under sitt beskydd. Han erhöll nu möjlighet att bilda tre brigader; de s.k. Legionerna. Sammanlagt kunde Piłsudski delta i kriget på Österrike-Ungerns sida med 25000 soldater. Piłsudskis legioner var formellt underordnade Österrike-Ungerns högste militära befälhavare.

https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Piłsudski_1910_1920_LOC_hec_14263_restored.jpg

Den första större militära aktion som Piłsudski ledde ägde rum redan i augusti 1914. Han genomförde då en marsch in i Kongresspolen till staden Kielce i tro om att han skulle förmå folket till uppror. Initiativet slutade i ett fiasko då det

visade sig att folket i Kongresspolen inte alls sympatiserade med en person som stred på Österrikes sida. Under de följande åren deltog Legionerna i flera slag, de flesta på mark som idag tillhör Ukraina. I den mångmiljonarmé som Österrike förfogade över var självfallet några tiotusentals legionärer en droppe i havet. För Piłsudski handlade det dock om att skapa embryot till en framtida polsk armé i en återupprättad polsk republik.

Piłsudski var socialist. Han var också en revolutionär. Men han var samtidigt en högst pragmatisk polsk politiker med ett klart mål framför sig: att återupprätta Polens självständighet. Dessa egenskaper ledde till att det var han som vann kampen mellan honom och Dmowski om vem som skulle spela första-fiolen.

Piłsudski var under kriget lojal gentemot centralmakterna. Men bara till den punkt vid vilken han ansåg att det framtida Polens intresse inte längre stod i samklang med Tysklands och Österrike-Ungerns. När centralmakterna i januari 1917 i Kungariket bildade det tillfälliga Regentskapet bestämde sig Piłsudski för att delta i embryot till en polsk regering och han tog ansvaret för att ombilda sina legioner till en officiell polsk armé. Han var dock inte villig att underordna den polska armén Österrikes och Tysklands kejsare. Han uppmanade därför sina soldater att vägra svära trohetsed till ockupationsmakternas kejsare. Följden blev att han fängslades i juli 1917 och tillsammans med sina närmaste officerare sattes i fängelse i tyska Magdeburg.

1918

I mars 1918 tvingades Ryssland efter en ny tysk militär offensiv att sluta en neslig separatfred med Tyskland och Österrike-Ungern. Tyskland var nu inte längre behov av någon polsk armé i öst. De viktigaste slagfälten i kriget förflyttade sig åter till västfronten. Tyskland hade för tillfället segrat i öster. Men för att inte förlora kriget var landet tvunget att satsa på en ny offensiv i väst. Krigströtta tyska soldater skulle där ställas mot en engelsk och fransk armé som fått stöd av närmare två miljoner amerikanska soldater. Inom Tysklands gränser mullrade samtidigt den egna revolutionens toner. Det tyska kejsarriket var på väg inte bara att förlora kriget utan också att politiskt falla sönder.

Den österrikiska-ungerska armén, en armé bestående av flera nationaliteter, befann sig i oktober 1918 närmast i upplösningstillstånd på grund av de nu omfattande myterierna. Med nederlaget i kriget skulle snart dubbelmonarkins kejsardöme gå samma öde tillmötes som det tyska. Polens frigörelse från de ockupation inleddes därför i praktiken i de av Österrike-Ungern ockuperade områdena. De polska ledamöterna i parlamentet i Wien förklarade i ett uttalande redan den 15 oktober 1918 att de ”från och med nu anser sig för medborgare i en fri, enad och självständig polsk statsbildning”. Den 28 oktober upprättades med säte i Kraków en polsk kommission (Polska Komisja Likwidacyjna) som i praktiken blev en tillfällig regering i västra Galizien. I spetsen för denna stod ledaren för bondepartiet PSL ”Piast”, Wincenty Witos. Samtliga politiska

grupperingar, från socialisterna till de konservativa, anslöt sig till kommissionens arbete. Redan innan oktober månad var slut hade man i Kraków tagit över alla militära garnisoner, och den österrikisk-ungerska armén inledde en organiserad reträtt. Befälhavare för de nya polska trupperna blev en av Piłsudskis nära medarbetare Bolesław Roja.

Samtidigt föll Österrike-Ungerns makt sönder i ”sin del” av Kungariket. Tyskland och Österrike-Ungern ansvarade ju tillsammans för det år 1916 återupprättade Kungariket. Hösten 1918 hade i praktiken Piłsudskis legionärer tillsammans med bonderörelsen tagit över den reella makten i flera provinser. Den 7 november utropades så, med säte i Lublin, en regering med anspråk på att vara en tillfällig regering för hela Polen. I ledningen för denna regering stod socialdemokraten Ignacy Daszyński. Han hade tidigare varit med om att tillsammans med Wincenty Witos bilda Kommissionen i Kraków. Witos ingick nu i sin tur i den nyutropade regeringen. I det manifest som regeringen antog stipulerades bl.a. allmän rösträtt för män och kvinnor samt åtta timmars arbetsdag, tryck- och yttrandefrihet, mötesfrihet och religionsfrihet.

Dmowski eller Piłsudski?

I månadsskiftet oktober-november 1918 rådde ej längre någon tvekan om att ett självständigt Polen skulle återuppstå. Men vem och vilka politiska krafter skulle stå i spetsen för landet? Dmowski och hans konservativa parti Nationaldemokraterna eller Piłsudski med sina rötter i Polens socialistparti?

Piłsudskis position var tillsammans med bondepartierna, stark och handlingskraftig i de sönderfallande österrikisk-ungerska områdena. Dmowski och hans Nationaldemokrater hade 1917 tillsammans med ett annat konservativt parti bildat Polens Nationella Kommitté med säte i Paris. Denna hade snart vunnit stöd från England, Frankrike, Italien och USA, som betraktade denna kommitté som en polsk regering i emigrationen.

Ledande medlemmar i Dmowskis parti som fanns på plats i Warszawa, bestämde sig, förmodligen utan hans godkännande, för att i samarbete med Regentskapet den 23 oktober upprätta en polsk regering. Denna kom att ledas av en av Dmowskis nära medarbetare, Józef Świeżyński. Den regering han bildade dominerades av Nationaldemokraterna. Regentskapet var, i egenskap av en tysk skapelse, inte populär bland befolkningen. Så blev ej heller den av Regentskapet utnämnda regeringen. För att rädda situationen beslöt sig Świeżyński för att försöka avsätta Regentskapet. Inom ett fåtal dagar hade detta försök till statskupp slutat i fiasko och Świeżyński tvingades avgå. Denna händelse utgjorde självfallet ett streck i räkningen för Nationaldemokraterna och Dmowski.

Första veckan i november 1918 hade den tyska revolutionen nått också Magdeburg, där socialisten, revolutionären och tillika pragmatikern Piłsudski satt inlåst. Det var förmodligen bara en tidsfråga tills de tyska revolutionärerna skulle befria honom. Den tyska regeringen, som redan tidigare utsatts för

påtryckningar om detta och även förhandlat med fången, beslöt att handla. Piłsudski blev fri och kunde med tåg från Berlin åka till Warszawa, dit han anlände på morgonen den 10 november och möttes av ett fåtal personer som kände till hans ankomst, däribland hertig Zdzisław Lubomirski från Regentskapet.

Situationen var spänd. Warszawa präglades av demonstrationer. Den radikala tyska vänstern hade med Tyskland som förebild redan bildat soldatråd som tog över makten i garnisonerna. I de polsk-ukrainska områdena i östra Galizien hade de första väpnade sammanstötningarna mellan ukrainare och polacker redan ägt rum. Det var ju inte bara Polen som nu strävade efter självständighet.

I västra Galizien regerade i praktiken Kommissionen och i Lublin hade socialisterna och bondepartiet utropat en ny polsk regering. För Lubomirski och Regentskapet syntes Piłsudskis återkomst som en skänk från ovan för att försöka rädda landet från kaos. Piłsudskis tid i fästningen i Magdeburg hade, politiskt sett, inte varit till hans nackdel. Tvärtom. Efter att med vapen bekämpat den ryska ockupationsmakten hade han blivit Tysklands fånge och därmed var han nu både hjälte och martyr. Dagen efter hans ankomst utnämndes han av Regentskapet till chef för den polska armén liksom över de tyska soldatråden.

Tre dagar senare, den 14 november, upplöste sig Regentskapet själv och överlämnade all sin makt till Piłsudski. Regeringen i Lublin avgick och Ignacy Daszynski anlände till Warszawa, där Piłsudski gav honom i uppdrag att bilda en ny regering. Daszynski misslyckades med detta och uppdraget gick istället till en annan socialist från Galizien; Jędrzej Moraczewski. Hans regering bestod nästan uteslutande av politiker från den vänstra politiska sidan. Genom ett regeringsdekret den 21 november utnämndes Piłsudski till ”Tymczasowy Naczelnik Państwa”, dvs. till den polska statens tillförordnade kommendant, detta i väntan på att en konstituerande Sejm skulle väljas. Datum för detta utsattes till den 26 januari 1919. Piłsudskis agerande och den nya regeringen utsattes omedelbart för stark kritik inte bara från Nationaldemokraterna utan också från det nybildade kommunistpartiet. Den 17 november samlade Nationaldemokraterna mer än 100000 människor till en demonstration i Warszawa och natten mellan den 29 och 30 november trängde demonstranterna in i regeringens kansli och demolerade dess kontor.

Till Piłsudskis framgångar redan de första veckorna hörde att han lyckosamt inledde och avslutade förhandlingar med den kvarvarande tyska makten. Redan den 12 november lämnade Hans von Beseler Warszawa och en knapp månad senare hade 80000 tyskar, varav hälften soldater lämnat landet. Avväpningen av de tyska trupperna skedde här lika smärtfritt och organiserat som tidigare i Galizien.

Piłsudskis makt var stark i ”Kungariket” och i Galizien, men han saknade uttalat stöd från Dmowski liksom från den del av Polen som tillhört det tyska riket, dvs.

Storpolen med Poznan´ som centralort samt Övre Schlesien. I denna del av de polska områdena hade utvecklingen under kriget löpt en delvis egen bana och redan 1916 hade de polska partierna i Storpolen under ledning av Nationaldemokraterna, som här var det starkaste partiet, bildat ett s.k. Folkråd (Naczelna Rada Ludowa). I november 1918 genomförde detta Råd i hela Storpolen ett val till ett eget parlament som sammanträdde med 1100 delegater de första dagarna i december. Denna storpoliska Sejm utsåg en egen regering (Kommissariatet) för Storpolen under ledning av Stefan Korfanty från Övre Schlesien, fader Stanislaw Adamski från Poznan och Stefan Laszewski från Gdańsk. Sejmen vägrade vidare att erkänna Józef Piłsudski och hans regering i Warszawa. Man manade istället till hans avsättande och bildandet av en ny samlingsregering för hela Polen.

Det var i denna minst sagt komplicerade politiska situation som pragmatikern Józef Piłsudski fattade ett beslut som vingklippte motståndet från Nationaldemokraterna. Han föreslog att en ny nationell regering skulle bildas under ledning av den internationellt kände pianisten Ignacy Paderewski. Denne hade under hela kriget arbetat utomlands för Polens framtida erkännande. Sedan 1917 var han Roman Dmowskis representant i USA där han även lyckats vinna president Woodrow Wilsons öra för Polens sak.

Paderewskis återkomst till Polen mottogs med jubel av folket, först i Poznan där hans tal blev startpunkten till ett militärt uppror mot den tyska makten. Till skillnad från utvecklingen i Kungariket och Galizien hade tyskarna i Storpolen och övre Schlesien ingen tanke på att frivilligt ge upp denna del av Polen. Det uppror som inleddes i Storpolen den 27 december 1918 slutade med en polsk seger och ett traktat underskrivet den 26 februari 1919 som förband Tysklands trupper att dra sig tillbaka.

Paderewski bildade i januari 1919 en regering som till stor del bestod av fackministrar. Ingen ledande politiker från något politiskt parti ingick i regeringen. Själv förklarade Paderewski att han var partilös. Utöver posten som premiärminister blev han det nya Polens utrikesminister. På föreslag av Piłsudski utsågs sedan Paderewski och Dmowski till Polen företrädare vid fredskonferensen i Paris.

Hyllning till president Wilson i Warszawa september 2018. Foto: Ingmar Oldberg

Utrikesrelationer efter november 1918

De sista månaderna 1918 befann sig Polen på gränsen till ett inbördeskrig. Situationen räddades till stor del tack vare Piłsudskis pragmatiska handlande. Han förstod att han var tvungen hitta en lösning som enade de skilda politiska partierna kring målet att återupprätta Polens självständighet. Piłsudski och Dmowski kunde, åtminstone för en tid, gräva ned stridsyxorna och samarbeta för att leda sitt land fram till självständigheten.

Det fredsavtal som undertecknades den 28 juni 1919 i Paris stadgade att en självständig polsk stat med tillgång också till Östersjön nu skulle skapas. Storpolen skulle återbördas till Polen liksom delar av östra Pommern. Gdansk skulle bli en fristad. Några definitiva gränser för den nya statsbildningen kunde dock konferensen ej enas om. I vissa områden som i Övre Schlesien skulle framtida folkomröstningar avgöra var gränsen skulle gå. I öster fastslogs slutligen ingen gräns. Polens ambitioner som de presenterades av Dmowski vid konferensen accepterades inte av vare sig England, Frankrike eller USA. Det blev istället nya väpnade konflikter som kom att avgöra gränserna för det nya Polen.

Under åren 1919 till 1921 skulle Polen under Piłsudskis ledning utkämpa väpnade konflikter med samtliga sina nya grannländer. President Woodrow Wilson hade i sina berömda punkter om efterkrigstidens Europa slagit fast att en självständig polsk stat skulle återupprättas, med tillägget att den skulle innefatta "the territories inhabited by indisputable Polish populations". Men om vilka områden skulle man kunna säga detta?

Söder om Polen uppstod det självständiga Tjeckoslovakien, i nordost hade Litauen proklamerat sin självständighet redan i februari 1918 och bildat en litauisk regering i november samma år. Öster om Polen hade Ukraina med Kiev

som säte utropat sin självständighet och den 13 november hade en Västukrainsk stat proklamerats i de östra delarna av Galizien. Också Belarus hade förklarat sig självständigt i mars 1918. Ryssland som tvingats till freden i Brest-Litovsk i mars 1918 var åter på krigsfot för att utvidga eller säkra den nya bolsjevikiska statens gränser. Alla de områden som berördes var mångnationella. De konflikter som alldeles i slutet av världskriget och åren därefter uppstod i dessa områden hade ofta, som den tyske historikern Jochen Böehler påpekar i sin bok *Civil War in Central Europe 1918-1921. The Reconstruction of Poland* karaktären av både inbördeskrig och reguljära krig mellan stater. Ett klart exempel på det senare är Rysslands angrepp på Polen som slutade med bolsjevikernas nederlag i slaget vid Wisła i augusti 1920.

Konflikten med Tjeckoslovakien rörde Cieszyn (på tjeckiska Těšín, på svenska Teschen), ett litet område längs floden Olza i sydöstra delen av Schlesien, rikt på kol befolkat av tjecker, polacker och tyskar. Den väpnade konflikten pågick enbart i sju dagar i slutet av januari 1919 och skördade ett hundratal dödsoffer på båda sidor. En lösning nåddes sedan inte förrän i juli 1920 och då med hjälp av internationell medling från fredskonferensen i Paris. De bästa kolgruvorna tillföll Tjeckien, och konflikten skulle ånyo blossa upp 1938, då Polen i samförstånd med Hitler vid Tysklands annektering av Sudetlandet från Tjeckoslovakien erövrade den del som 1920 tillfallit Tjeckoslovakien.

Konflikten med Tyskland gällde Övre Schlesien, ett område som inte tillhört Polen före delningarna under 1700-talet. Även där var det kolet och industrin som var av betydelse för konflikten. Den polska befolkningen var i hela området i majoritet. Den polska sidan genomförde ett uppror i augusti 1919 och ett i augusti 1920 under ledning av Wojciech Korfanty med syfte att ansluta området till Storpolen. Den tyska sidan var emellertid överlägsen militärt. I Paris bestämdes att en folkomröstning skulle hållas i mars 1921. Trots att 60 procent av befolkningen var polsk uttalade sig en majoritet för tysk tillhörighet. Korfanty utropade då i maj 1921 ett tredje uppror. De allierade stormakterna genomdrev ett vapenstillestånd i slutet av juni och en gränslinje drogs upp genom vilken Polen erhöll 30 procent av regionen men de mest värdefulla kol- och industriområdena. En dryg halv miljon polacker blev kvar på den tyska sidan.

I öster var situationen betydligt mer allvarlig. Dmowski och Piłsudski hade olika uppfattningar om hur det framtida Polen skulle se ut. Dmowski var motståndare till en mångnationell stat. De ukrainare, litauer och belarusier som skulle innefattas i den nya staten skulle enligt Dmowski helt förpolskas. Piłsudski strävade efter någon form av federation med Polens grannländer i öst. Ingen av de två polska ledarna hade dock någon djupare förståelse för att de polska grannarna också strävade efter helt självständiga statsbildningar. Piłsudski förstod ej heller att vare sig Litauens eller Ukrainas ledare hade någon tanke på att än en gång låta sig infogas i ett rike, må så vara en federation, dominerat av Polen. Ingen av de två polska ledarna hade heller någon förståelse för att

litauererna såg på Vilnius som en historisk litauisk stad eller ukrainarna på Lviv som en ukrainsk stat. Majoriteten av befolkningen i båda dessa städer var ju polsk och de historiskt polska arven i båda städerna starka. De krig som följde stakade slutligen ut Polens gränser i öst. Både Vilnius och Lwów lades under polskt styre, ett faktum som slutligen accepterades av västmakterna. Polens konflikter med Litauen och Ukraina liksom införlivandet av belarusisk mark sammanvävdes med ett krig mellan bolsjevikernas Ryssland och Polen, ett krig under vilket Ryssland i augusti 1920 nådde ända fram till Wisła, där den ryska armén besegrades vid ett slag som brukar benämnas som Undret vid Wisła.

Polens andra republik föddes således under första världskriget och åren därefter under tecknet av inhemska politiska motsättningar och mer eller mindre våldsamma militära konflikter med landets grannar. Det nya landet bestod dessutom av tre olika regioner som varit skilda åt under 123 år. Det fanns ingen gemensam lagstiftning, ingen gemensam valuta, inget gemensamt administrativt språk och knappt någon ämbetskår. Sammanfogningen av de tre regionerna skedde inte utan diskussioner och motsättningar. Men det tillhör den andra Polska republikens framgångar att den relativt snart löste dessa problem och upprättade en enhetlig fungerande administrativ stat.

De politiska motsättningar som gjort sig gällande redan under kriget skulle snart ta ny form när självständigheten väl var säkrad. De två starka politiska ledarna – Dmowski och Piłsudski – kom att leda var sitt politiskt block, oförmögna till fortsatt politiskt samarbete. Någon stark och väl fungerande parlamentarisk demokrati lyckades därför Polen under mellankrigstiden aldrig bygga. Den nya republiken präglades också snart av en allt starkare konflikt med landets största nationella minoritet, den ukrainska. I maj 1926 genomförde Piłsudski en statskupp. Den polska sejmen med val fanns kvar liksom en regering och en president. Piłsudski blev försvarsminister och som sådan förblev han landets ledare fram till sin död i maj 1935.

Litteratur

Antalet böcker om Polens självständighet 1918 och vad som hände åren därefter med alla konflikter är självfallet omfattande. Den bästa biografien över Jozef Piłsudski är fortfarande Andrzej Galickis *Jozef Piłsudski 1867-1935* från 1988. Över hans konkurrent Roman Dmowski finns Krzysztof Kawalec, *Roman Dmowski*, från 1966. Av de böcker som publicerats i samband med 100 års-firandet bör nämnas den tyske historikern Jochen Böhlers *Civil War in Central Europe 1918-1921. The reconstruction of Poland* (även utgiven på polska 2018 med titeln *Wojna Domowa. Nowe spojrzenia na Odrodzenie Polski*) samt Andrzej Chwalba; *1919. Pierwszy rok wolności*. Den senare behandlar på ett klart och övertygande sätt den svåra processen att foga samman de tre regionerna till en gemensamt fungerande statsbildning. En av de bästa kortfattade texterna om dessa år är Tomasz Nałęcz *Odzyskana Niepodległość*, publicerad bl.a. i samlingsverket *Polska. Losy Państwa i Narodu do 1939* från 1987. Själv har jag skrivit om kriget, Polens självständighet och konflikterna med grannländerna i boken *Polen i historien* (2011) liksom i *Ukraina i historien* (2015).

Tjeckoslovakien 100 år

Olof Kleberg, chefredaktör och frilansjournalist

Hundra år – stort i Tjeckien, måttligt i Slovakien

Den 28 oktober 1918 utropades Tjeckoslovariens självständighet i Prag, och dagen blev nationell helgdag. Hundraårsdagen firades också med pompa och ståt, både i Prag och runt om i Tjeckien. Det var inte bara officiella sammankomster utan i Prag samlades också mycket folk på Gamla stans torg vid ett möte, ordnat av gräsrotsrörelsen 'En miljon ögonblick för demokratin'. Folk bar den tjeckiska röd-vit-blå trikoloren. På många håll mindes man särskilt republikens grundare, "Folkets befriare", Tomáš G. Masaryk. Radio och teve hade under året sänt en hel mängd dokumentärer om landets historia och debatter om hur landet utvecklats.

I Slovakien, som hade anslutit sig till en tjeckoslovakisk stat den 30 oktober 1918, firades hundraårsjubileet inte alls på samma sätt. En särskild "engångsnationaldag" hade visserligen proklamerats men firandet skedde inte i huvudstaden Bratislava utan i den lilla staden Martin, platsen för deklarationen den 30 oktober 1918. En officiell manifestation hölls också i staden Ružomberok, en gång hemstad för det nationalistiska slovakiska folkpartiets grundare Andrej Hlinka. Hundra år efter Tjeckoslovariens grundande visade sig alltså tydligt de grundläggande olikheter som Masaryk hade hoppats kunna överbrygga. För Slovakien var 25-årsfirandet av den egna statens tillkomst 1 januari 1993 viktigare.

Båda länder har stabil ekonomi

De båda systerrepublikerna Tjeckien (drygt 10 miljoner invånare) och Slovakien (drygt 5 miljoner) visar upp en hel del ljusa inslag i dagens europeiska situation.

I dag är Tjeckien och Slovakien ekonomiskt stabila länder. Levnadsstandarden ligger bara något under EU-genomsnittet (med Tjeckien något högre än Slovakien, Polen och Ungern) och den ekonomiska utvecklingen är god. Den har dock skett till priset av ökade klyftor och betydande korruption. Tjeckien genomgick en ekonomisk kris 1998, och båda länderna drabbades av den globala finans-krisen 2008. Men dessa nedgångar har nu i stort sett övervunnits.

Tjeckien har nu faktiskt den lägsta arbetslösheten i hela EU (2,1 procent 2018). I vissa sektorer råder brist på arbetskraft. I Slovakien är arbetslösheten högre men ändå långt mindre än för några år sedan (6,1 procent). Man kan jämföra med EU:s motor Tyskland (3,3 procent) och Sverige (6,2 procent).

Den ekonomiska tillväxten ligger i mellanskiktet inom EU (högsta tillväxten har andra centraleuropeiska stater) – för Slovakiens del ca 4 procent (2018), för Tjeckien ca 3, en liten nedgång från 2017. Jämför med Tyskland 1,8 procent och

Sverige 1,6 (ej slutgiltiga siffror). Dessutom är civilsamhället starkt i båda länderna, om man ser till egen kultur, organisationsväsen och föreningsliv.

Det finns även en rad andra statistiska jämförelser. FN:s Human Development Index (som väger samman förväntad livslängd, utbildning och inkomst per person) placerar Tjeckien på plats 27 i världen, ungefär i mitten bland EU-länderna, Slovakien på plats 38.

Ser man till allvarlig materiell fattigdom visar EU-statistik att i Tjeckien är ca. fyra procent materiellt fattiga, i Slovakien ca åtta, EU-genomsnittet är 7 procent (jfr Sverige en procent, Tyskland tre). Enligt EU-statistik har Tjeckien och Slovakien, mätt enligt Gini-koefficienten, båda en lägre ojämlikhet än Sverige och Tyskland. Men de sämst ställda har det ofta mycket svårt.

Skilj Tjeckien/Slovakien från Ungern/Polen

Många klumpar samman de fyra länderna i Visegrådgruppen (Polen, Ungern, Slovakien och Tjeckien), nu kanske kompletterad med Österrike. Detta är helt fel när de gäller domstolars oberoende och mediers frihet. Där är situationen väsenskiild. Slovakien och Tjeckien ligger på normal, stark västeuropeisk nivå – medan ju Ungern och Polen har förfallit till politiska övergrepp mot dessa grundläggande demokratiska principer. Domstolarna i Tjeckien och Slovakien står fria och oberoende, stödda av ett stabilt regelverk och fria från klåfingriga övergrepp från statligt och politiskt håll.

Samma gäller också medierna. Trots att ledande politiker kan skälla som bandhundar och hota medier – det gäller särskilt Tjeckiens president Miloš Zeman och Slovakiens nyligen avgångne premiärminister Robert Fico (journalister som ”hyenor”, ”prostituerade” m.m.) – så har inga avgörande politiska ingrepp gjorts. I Reportrar utan gränsers pressfrihetsindex har båda länderna länge legat bra till, strax under Tysklands nivå.

Men under 2018 har båda länderna rasat ett tiotal positioner, ner till Frankrikes nivå. Men dock över både Storbritanniens och USA:s. Den nedåtgående utvecklingen är illavarslande – för Slovakiens del orsakad av ett mord på en journalist som var på väg att avslöja maffiakorruption långt in i regeringskansliet. För Tjeckiens del är det oroande att landets korruptionsanklagade premiärminister Andrej Babiš är stor medieägare (de två största tidningarna, ett teveföretag, en radiokanal). Men detta till trots tycks han inte ha skaffat sig inflytande över redaktionerna, även om han även i dessa medier har utsatts för kritik.

Tre negativa tendenser

Trots att man alltså kan ge en någorlunda ljus allmän bild av samhällsläget i dessa båda länder så finns det några mycket negativa inslag:

- Allmänheten är passiv, desillusionerad, tror inte att politikerna kan åstadkomma viktiga förbättringar. Alla partier har svikit sina löften efter

kommunistregimens fall 1989 och även sin folkliga förankring, i Tjeckien först de konservativa, sedan socialdemokraterna och därpå de konservativa igen. Även den äldre generationens uppgivenhet, sedan de upplevde hur 1968 års reformer krossades, har spelat in.

I Slovakien har populisterna Robert Fico, formellt socialdemokrat, lyckats leda regeringar ett par år från 2006 och sedan bli omvald 2012 med absolut majoritet. Han tvingades dock avgå våren 2018, då mordet på den undersökande journalisten Ján Kuciak ledde till omfattande folkliga protester över hela landet, de största sedan kommunistregimens fall 1989. Upprördheten var större än liknöjdheten.

- Korruptionen som fanns under kommunisttiden och förstärktes under premiärminister Václav Klaus oreglerade nyliberala reformer under 1990-talet har befasts. Uppseendeväckande är att Andrej Babiš i spetsen för missnöjespartiet Ano (Missnöjda medborgares aktion) inte bara klarade hem en valseger 2017 med 30 procent av rösterna (medan etablerade partier som de konservativa, socialdemokraterna och kommunisterna fick respektive 11, 7 och 8 procent). Han har också kunnat sitta kvar som premiärminister trots misstroendeförklaringar och trots att han utpekats av EU:s granskningsorgan OLAF för att ha tillskansat sig stora EU-medel. Ett antal personer samlade ihop stora förmögenheter under Klaus' privatiseringar och kan som oligarker utöva politiskt inflytande. Babiš är själv oligark, näst rikast i landet.
- Stämningarna mot migranter och flyktingar är tidvis mycket hätsk och utbredd. Hösten 2018 sade sig t. ex. 68 procent i Tjeckien vara helt emot flyktinginvandring, detta fastän nästan inga flyktingar kommit till landet. Uppfattningarna är snarlika i Slovakien. Detta trots att landet endast tagit emot en handfull flyktingar (kristna, självfallet inga muslimska). Slovakiska regeringen under Fico gick till Europadomstolen för att få EU:s förslag om fördelning av flyktingar ogiltigförklarat men domslutet gick honom emot. Detta ledde dock inte till någon förändring av landets hållning. Just i frågan om flyktingmotstånd agerar de fyra Višegrád-staterna tillsammans – liksom i kravet att EU-biståndet till dessa länder inte ska minska!

En mer traditionell främlingsfientlighet visar sig i den starka antiziganismen i båda länderna. Man beräknar att det bor ca en halv miljon romer i främst östra Slovakien och kanske 300 000 i främst norra Tjeckien, ditflyttade från Slovakien efter andra världskriget. Diskrimineringen bland dessa är påtaglig, ofta stärkt av lokala myndigheter, arbetslösheten är mycket stor, och barnen sätts ofta i särskolor. Återkommande kritik från EU och Europarådet har inte ändrat de grundläggande förhållandena.

Hur förklarar man dessa tendenser?

Men hur kan det komma sig att länder med så pass bra ekonomisk utveckling och levnadsstandard kan hamna i ett så intensivt motstånd mot migranter, som ibland kan slå över i misstänksamhet mot utländskt inflytande. Och som också kan leda till en skepsis mot EU:s beslut. Dock är inställningen till EU, som de båda länderna anslöt sig till 2004, avvaktande positiv i Tjeckien (36 procent positiva, 34 procent varken positiva eller negativa) och mycket positiv i Slovakien (75 procent för). Slovakien anslöt sig f.ö. till euron år 2009 – medan Tjeckien är skeptiskt.

Självfallet betyder det en hel del att ledande politiker, många offentliga personer och en del medier agiterar mot migranter. Till de värsta – och med störst genomslag – hör Tjeckiens president Miloš Zeman liksom den förre slovakiske premiärministern Robert Fico. Tjeckiens premiärminister Babiš är något måttligare i tonen. Och Slovakiens president Andrej Kiska är raka motsatsen – en öppen, välkomnande, EU-positiv kraft.

Men jag skulle vilja lyfta fram tre andra förklaringar:

- Folk har en grundmurad skepsis mot överheten – vare sig den nu historiskt var österrikisk och ungersk eller under 40 år kommunistisk.
- Folk är som nämnts besvikna – man hoppades så mycket på en tid av frihet och välgång vid sammetsrevolutionen hösten 1989. Liksom i Slovakien när de demokratiska partierna 1998 besegrade ett nationalistiskt-auktoritärt styre. Men friheten och demokratin har inneburit så många besvikelser att många väljare gått över till ett populistparti som Ano eller till öppet främlingsfientliga partier.
- Både Tjeckien och i mindre grad Slovakien (med en halv miljon ungrare och nästan lika många romer) fick efter andra världskriget en homogen befolkning. Båda folken har en historia av hot mot deras kultur, språk och sätt att leva – från tyskar och från ungrare. Nu gäller det att värna det egna, det nationella. Detta kan också i vissa fall slå över i motstånd mot alla EU-försök att öka inslagen av överstatlighet, av union. (Förre premiärministern och presidenten Klaus är den främste företrädaren för detta synsätt.)

Tre tjeckoslovakiska nyckelproblem

För att förstå väsentliga särdrag i Tjeckoslovakiens, och senare Tjeckiens och Slovakiens, historia vill jag här lyfta fram tre nyckelfrågor: statens tillkomst, demokratin och den multinationella första republiken samt förhållandet mellan tjecker och slovakier.

1. Statens tillkomst:

Man måste förstå att tanken om staten Tjeckoslovakien var ett påfund av filosofiprofessorn och politikern Tomáš G. Masaryk som han framgångsrikt drev

i exil från 1915 under första världskriget. Året därpå bildades ett Tjeckoslovakiskt nationalråd med säte i Paris 1916, lett av den senare presidenten Eduard Beneš, som blev ett organ med många internationella kontakter.

Länge hade denna idé svagt gehör hos ententemakterna liksom bland de tjeckiska politikerna på hemmafronten. Båda sidorna var inriktade på att Habsburgmonarkin skulle kunna reformeras, t.ex. genom en tredelning i Österrike, Ungern och Tjeckien.

Tanken på ett Tjeckoslovakien kunde onekligen te sig främmande även om språken var nära besläktade: tjecker och slovakier hade under tusen år levt åtskilda, tjeckerna under tyskösterrikiskt inflytande sedan 1526, efterhand med ett växande nationellt självmedvetande, slovakerna under ungerskt förtryck. Men för Masaryk var det en vision att skapa en slavisk motvikt mot den starka tysk-österrikiska dominansen.

Först med den amerikanske presidenten Woodrow Wilsons tal i januari 1918 med de 14 punkterna lyftes frågan om nationellt självbestämmande upp på högsta politiska plan. Wilson slog fast att Polen skulle återupprättas som självständig stat, att länderna på Balkan skulle få politiskt oberoende – men om något Tjeckoslovakien nämnde han ingenting, bara att ”Folket i Österrike-Ungern... ska få största möjliga autonoma utveckling”.

Men grundprincipen var framförd och fick följder. Den 1 maj 1918 bildades ett inhemskt Slovakiskt Nationalråd med syfte att skapa en stat tillsammans med tjeckerna. Efterhand, i juli 1918, återupprättades också en tidigare Tjeckisk Nationalkommitté i Prag.

Då hade Masaryk redan lyckats samla tjeckiska och slovakiska emigrantgrupper i USA kring Pittsburgh-deklarationen (30 maj 1918) om att skapa en gemensam stat, där slovakerna tillförsäkrades eget parlament och egna domstolar.

Det som fick ententen att bestämma sig hade dock en annan orsak. Österrike-Ungern blev en allt svagare länk på centralmakternas sida och tvingades på senvåren 1918 delvis in under Tysklands militärledning. Under juni till september erkände därför Frankrike, Storbritannien och sist USA Tjeckoslovakien som ny stat.

Händelserna följde sedan slag i slag. Den 14 oktober deklarerade sig Tjeckoslovakiska nationalkommittén i Paris som provisorisk regering, den 18 oktober utfärdade Masaryk från USA en självständighetsförklaring.

När det så blev känt att Österrike skulle ha gått med på ententens stilleståndsvillkor utbröt spontana demonstrationer i Prag den 28 oktober. Tjeckiska Nationalkommittén tog snabbt ledningen och utropade självständigheten. Maktövertagandet gick lugnt och fredligt till. En effektiv statskupp, summerar den tjeckiske historikern Josef Harna i översiktsverket *A History of the Czech Lands*.

President Masaryk ca. 1925

I Slovakien utropade Slovakiska Nationalrådet den 30 oktober i staden Martin ett oberoende för det slovakiska folket och sitt stöd för en gemensam tjeckoslovakisk stat. Detta skedde alltså två dagar efter den tjeckiska självständighetsförklaringen – men helt utan samband. Budskapet från Prag hade inte hunnit nå fram till Martin.

Genomförandet blev dock inte så enkelt som man hade hoppats. De ungerska regeringarna, både före och efter krigsslutet den 11 november, vägrade nämligen att släppa ifrån sig ”Övre Ungern” som de kallade den slovakiska delen.

Först i januari-februari 1919 lyckades den nya tjeckoslovakiska regeringen genom militär invasion ta makten i Slovakien. Sommaren 1919 ockuperades Slovakien av Béla Kuns kortvariga ungerska kommunistiska regim, som dock föll samman i juli.

I fredsavtalet i St Germain i september 1919 tillerkändes Tjeckoslovakien även det östliga området Karpatorutenien, ett område med ca 600 000 invånare (mest slaviska rutener och med 70 procent analfabeter) som i tusen år styrts av Ungern (och Österrike-Ungern). Karpatorutenien ockuperades 1938-39 av Ungern och införlivades 1945 med sovjetiska Ukraina (som därmed fick direktgräns med Ungern).

2. Demokratin och den multinationella staten

Tjeckoslovakien skapades alltså 1918 under parollen om nationernas rätt till självbestämmande. Men det blev i realiteten en multinationell stat – 13,5 miljoner invånare, varav majoriteten var ”tjeckoslovaker”, 6,5 miljoner tjecker plus två miljoner slovakier. Men minoriteterna var många, störst av dem var de tysktalande (3,3 miljoner).

De tysktalande insåg att de i stället för att tillhöra ett majoritetsfolk i det gamla Österrike-Ungern nu skulle komma att bli en minoritet i den nya staten. De vägrade att ingå i Tjeckoslovakien, fyra gränsregioner i Böhmen och Mähren förklarade sig tillhöra Tysk-Österrike med syfte att bli en del av Tyskland. Men detta fick naturligtvis inget gehör hos segrarmakterna. Den nya tjeckoslovakiska armén krossade denna separatism i slutet av år 1918.

I den nya författningen 1920 fastställdes att nationen var ”tjeckoslovakisk” men där gavs också minoriteterna rätt till eget språk, egna skolor och egna kulturorgan. I områden där över 20 procent tillhörde en minoritet hade denna rätt att använda sitt språk i officiella sammanhang. I Slovakien var slovakiska det officiella språket.

Dock kom tjeckerna att dominera i den nya staten i kraft av sin storlek men framför allt genom sin erfarenhet. De hade under många årtionden utvecklat en nationell sammanhållning och ett administrativt kunnande gentemot den habsburgska dubbelmonarkin. Även ekonomiskt låg den nya statens tyngdpunkt i den tjeckiska delen. Två tredjedelar av det gamla Österrikes industri låg i Böhmen och Mähren. Partipolitiskt var Tjeckoslovakien ytterst splittrat, uppdelat efter nationella och ideologiska skiljelinjer. Dock skapades ett slags informell men permanent mittenkoalition som underlag för de flesta regeringar.

Men viktiga grupper ställde sig delvis utanför styret av landet. Det gällde en del av de tyska partierna (och helt efter 1935 då det Hitleranknutna Sudettyska partiet fått de flesta tyska rösterna), delvis slovakerna (där det nationalistiska Hlinkapartiet efterhand hade 30 procent av rösterna) samt de Moskvatrogna. Trots denna både nationella och ideologiska splittring och ökande protester höll den demokratiska ordningen stånd under hela mellankrigstiden. Varken kommunistpartiet eller det sudettyska partiet förbjöds. Mediefrihet och mötesfrihet upprätthölls. Tjeckoslovakien var i själva verket den enda stat i hela det nyskapade Central- och Östeuropa som lyckades med detta. Alla övriga förföll till mer eller mindre fullständiga diktaturer.

3. Tjecker mot slovakier

När Tjeckoslovakien bildades 1918 var det som sagt två mycket olika samhällen som skulle fogas samman. Språken var närbesläktade men folken hade levat åtskilda i tusen år.

Tjeckerna hade haft sitt eget självständiga kungadöme och utvecklat en egen kultur, om än under tyskt inflytande. Först 1526 kom de under habsburgskt, österrikiskt styre, förstärkt efter fredsslutet i Trettioåriga kriget 1648. Tvåhundra år senare växte en efterhand stark tjeckisk nationalism fram, industri, utbildning och kultur blommade upp och politiskt fick tjeckerna representation i det österrikiska riksrådet (parlamentet) från 1861.

Slovakerna däremot hade aldrig upplevt självständighet, inte heller en stark politisk representation eller högre utbildning. De hade levt under förtryck under ungersk adel, vilket från slutet av 1800-talet övergick till medveten magyarisering.

Religiöst rådde en klyfta. Slovakerna var övertygade katoliker, tjeckerna mer splittrade religiöst sett, även om flertalet betraktade sig som katoliker, och sekulariseringen hade gått långt. Eftersom det knappt fanns slovakiska lärare och ämbetsmän, blev det naturligt att tjecker sattes in i dessa funktioner – dock var slovakiska det officiella språket i Slovakien.

Många partier var allstatliga men det Slovakiska folkpartiet framförde en efterhand allt tydligare uppfattning om slovakisk självstyrelse.

Den sammanhållande idén om ”tjeckoslovakism” ledde i sig till en dominans för tjeckerna, vilken förstärktes av att de var mest erfarna i organisation och opinionsbildning. Detta var **det första sveket**: slovakerna fick inte det självstyre som de hade utlovats i exil och fredsförhandlingarna i Versailles.

Men här fanns ett dilemma för de dominerande politiska ledarna: om man skulle uppfylla löftena kring 1918 om slovakiskt självstyre – hur skulle man då bemöta de starkare kraven från de tre miljoner tyskarna om mer självstyre? Den risken vågade eller ville de inte ta.

Under andra världskriget bildade de slovakiska nationalisterna under Hitler-Tysklands beskydd en klerikalfascistisk stat (1939-1945). Den hade, åtminstone i början, ett visst folkligt stöd. Ett uppror, lett av demokrater och kommunister, slogs ner av tyskarna 1944.

Våren 1945 bildade Tjeckoslovakien en ny antifascistisk regering. I dess regeringsprogram utlovades en viss slovakisk autonomi. Här inträffade snart **det andra sveket**. Den återetablerade demokratiska regeringen var inte angelägen om att infria löftet och efter det kommunistiska maktövertagandet 1948 blev centralismen fullständig. Inom kommunistpartiet dominerade tjeckerna.

Under samhällsförnyelsen våren 1968 utlovades en federalisering av Tjeckoslovakien i två delstater. Förändringen genomfördes hösten 1968, efter den sovjetiska invasionen.

Alexander Dubček och Gustáv Husák skriver på lagen om federalisering den 28 oktober (obs!) 1968

Därpå kom dock ganska snart **svek nummer 2 ½**. Den federala strukturen bestod visserligen av ett tjeckiskt och ett slovakiskt samt ett övergripande tjeckoslovakiskt parlament. Men genom en rad centraliserande beslut ströps det slovakiska självstyret. Och maktcentrum, det kommunistiska partiet förblev centralistiskt – och tjeckiskdominerat. Också inom den lilla gruppen dissidenter, som efterhand samlades kring manifestet Charta 77, var tjeckerna helt dominerande.

Faktum är onekligen att motståndet mot invasionen och ”normaliseringen” under Gustáv Husák därpå var betydligt svagare i Slovakien. Men det kulturella förtrycket var också svagare. Särskilt märktes skillnaden, då Alexander Dubček år 1963 blev ny partiledare för det slovakiska kommunistpartiet (underordnat det tjeckoslovakiska). Under hans ledning liberaliserades samhällsklimatet i Slovakien betydligt.

Så kom då sammetsrevolutionen i november-december 1989. Nya krafter tog vid, gamla metoder och strukturer förändrades snabbt. Dissidenten och författaren Václav Havel valdes till president och symboliserade den demokratiska pånyttfödelsen.

Det fanns dock bland en hel del tjecker en stämning av att ”det var vi som stod för reformerna 1968” och ”det var vi som höll motståndet vid liv under de mörka åren 1969-1989”. Och många kände en misstro mot tendenser till

slovakisk nationalism. Man hade en känsla av att slovakerna drog ekonomiska fördelar och fick orättvist mycket stöd.

När väl det andra demokratiska valet, med tydliga partier, hade genomförts sommaren 1992 blev den nyliberale ekonomen Václav Klaus tjeckisk premiärminister, medan den nationalistiske Vladimír Mečiar vann regeringsmakten i Slovakien. Vid förhandlingarna dem emellan visade det sig snart att oenigheten var djup.

Mečiar ville behålla federationen men få försäkring om fortsatta investeringar och budgetstöd till Slovakien. Den nyliberale Klaus var misstrogen både mot Mečiar's nationella krav och mot hans mer traditionella ekonomiska inriktning.

Resultatet blev att de enades om att låta länderna gå åt var sitt håll. Den 1 januari 1993 etablerades fredligt de två nya staterna Tjeckien och Slovakien. Den allmänna opinionen, aldrig tillfrågad, ville behålla unionen i någon form. Även president Havel strävade efter detta men blev överkörd. Formerna för delningen bidrog till den klyfta mellan väljare och valda som senare skulle bli så påtaglig.

Den brittiskbaserade forskaren Abby Innes argumenterar övertygande i sin bok *Czechoslovakia: The Short Goodbye* för att det var Klaus, som företrädare för en ”brutal tjeckisk höger”, som drev igenom delningen, om än understödd av den populistiska slovakiska ledningen. Bådadera var, menar hon, påverkade av den kommunistiska politiska kulturen att verka i egna syften utan att tillfråga väljarna. Innes avvisar tankarna om att delningen främst skulle vara en effekt av allmänna motsättningar mellan tjecker och slovakier eller mellan liberal ekonomi och nationalism.

Kort sammanfattning

Man kan alltså sammanfatta med att Tjeckien och Slovakien i dag båda har en stabil ekonomi. Men det politiska läget i länderna är splittrat och instabilt.

De stora politiska, ekonomiska och mentala skillnaderna dem emellan har dock med tiden dämpats. Skilsmässan ledde fram till en bättre självkänsla och ett bättre samarbetsklimat.

Inställningen till EU är i grunden positiv, i synnerhet i Slovakien, men i synen på migration och flyktingar befinner sig båda staterna i bestämd konflikt med EU.

Rättssamhället och medie- och mötesfriheten är stabilt förankrade i båda länderna. Men de starka motsättningarna mot migrationen i kombination med möjliga influenser från Ungern, Polen och kanske också Österrike gör att det kan finnas risker för en tydligare och mer utbredd högerpopulism.

Litteratur

Pánek, J. and Tůma, O. (eds.) *A History of the Czech Lands*, Prague 2011

Beneš, Eduard, *Demokratien – dess nutid och framtid*, Stockholm 1940

Havel, Václav, *Fjärrförhör*, Stockholm 1987; *En dåre i Prag. Brev, tal, texter 1975-89*, Stockholm 1990; *The Castle and Back*, New York 2007

Hejzlar, Zdeněk, *Prag i skuggan av Moskva*, Stockholm 1976 (utförligare i *Reformkommunismus*, Köln 1976)

Innes, Abby, *Czechoslovakia: The Short Goodbye*, New Haven and London 2001

Kirschbaum, Stanislav, *A History of Slovakia*, New York 1995 (en tämligen okritisk bok om slovakisk nationalism)

Mlynář, Zdeněk, *Nattfrost*, Stockholm 1980

Skilling, G H, *Czechoslovakia's Interrupted Revolution*, Princeton 1976

Östbulletinen, nr. 4, 2018, årgång 22

ISSN 1654-8698

Utgivare:

Sällskapet för studier av Ryssland, Central- och Östeuropa samt Centralasien

Redaktör och ansvarig utgivare: Ingmar Oldberg, medredaktör Gunnar Åselius

Östbulletinen utkommer med fyra nummer per år och kan rekvireras i utskrift från:

ingmar.oldberg@gmail.com, tel. 073-0617592.

Postadress: Krukmakargatan 46, 11726
Stockholm

Tidigare nummer av Östbulletinen finns tillgängliga på Sällskapets hemsida:
<http://www.sallskapet.org>